

Allmänna Arvsfonden och ett samhälle i förändring

Roger Qvarsell & Annika Sandén
Linköpings universitet 2011

INNEHÅLL

FÖRORD.....	3
KAPITEL 1. INLEDNING	4
KAPITEL 2. EFTER KRIGET – ATT DELTA I VÄLFÄRDSBYGGET.....	11
KAPITEL 3. KRING SEKELSKIFTET 2000 – MYNDIGHETSUTÖVNING OCH PROAKTIVT FÖRÄNDRINGSARBETE	14
KAPITEL 4. ATT IDENTIFIERA NYA SOCIALA PROBLEM.....	18
KAPITEL 5. FRÅN SOCIALA PROBLEM TILL KULTURELLT ARBETE.....	21
KAPITEL 6. FUNKTIONSHINDER OCH TILLGÄNGLIGHET	23
KAPITEL 7. BARNES OCH UNGAS PSYKISKA HÄLSA	26
KAPITEL 8. OMSORGEN OM BARNEN.....	29
KAPITEL 9. NÄR FRITIDEN BLEV ETT PROBLEM.....	33
KAPITEL 10. ALLMÄNNA ARVSFONDENS ROLL I SAMHÄLLET – DÅ, NU OCH INFÖR FRAMTIDEN.....	35
KÄLLMATERIAL OCH LITTERATUR.....	38

Författarna ansvarar för analys och slutsatser.

FÖRORD

Den här skriften har kommit till på uppdrag från Arvsfondsdelegationen. År 2008 gav vi ut en första liten skrift om Allmänna Arvsfondens historia, *Arvspolitik och sociala frågor*, som behandlade de första decennierna av verksamheten och då med anledning av att man firade fondens 80-åriga tillvaro. Den nu aktuella skriften har en inriktning mot tiden från 1950-talet och fram till början av 2000-talet. Det primära syftet med studien är att placera in Allmänna arvsfondens verksamhet i den komplexa organisatoriska, sociala och socialpolitiska utvecklingen under 1900-talet.

Vi vill gärna passa på tillfället att tacka Arvsfondsdelegationen för ett stimulerande uppdrag och Allmänna arvsfondens personal, särskilt Annica Thomas, för allt stöd. Inte minst vill vi tacka för det tålamod man visat inför det faktum att en komplicerad arkivsituation och vår egen arbetsbelastning medfört en inte obetydlig försening av arbetet.

Kapitel 8 och 9 har författats av Annika Sandén medan Roger Qvarsell ansvarat för övriga kapitel i denna skrift.

Linköping, sensommaren 2011

Roger Qvarsell Annika Sandén

KAPITEL 1. INLEDNING

I slutet av oktober 2010 kunde man i *Dagens Nyheter* läsa att teatern Unga Klara, med den välkända regissören Suzanne Osten i spetsen, erhållit närmare tre miljoner från Allmänna Arvsfonden för sitt arbete med begreppet uppfostran. Tanken var att man skulle intervjua barn och unga och med deras berättelser som grund skapa ett antal teaterföreställningar. Regissören deklarerade sin glädje över anslaget, men betonade samtidigt att detta var pengar till ett enskilt projekt och att deras uppgift att göra teater förutsatte ett mer generellt stöd från staten, Stockholms kommun och regionen eller landstinget. I vanlig ordning kunde man på tidningens Internet-sida läsa spontana kommentarer från läsarna. Några lovordade stödet och berömde Arvsfonden för att man förstått att kultur var viktigt för samhället.¹ Andra skänkte sitt beröm till Osten för hennes allmänna arbete vid teatern; 'det skall bli kul att få inspiration med Unga Klaras kommande uppsättning'. Men mer än hälften av inläggen var mycket kritiska med kommentarer av typen; 'varför ska industriarbetare i Åmål försörja dessa bidragskleptomani och teaterhoppor' eller 'vänsterns kulturknuttar får ragga egen finansiering'. Andra angrep Suzanne Osten för att 'roffa åt sig bidrag som en slamsugare' och någon kommenterade artikeln med att 'det mesta av Allmänna arvsfondens pengar går till olika vänsterprojekt'. Flera av dessa kritiska skribenter uppfattade anslaget från Arvsfonden som 'mina skattepengar' och en talade om konfiskation och att de som dör utan arvingar drabbas av en 100-procentig skatt. Diskussionen avslutades, åtminstone den aktuella dagen, på samma sätt som i de flesta nätdebatter med att någon klagade på alla som bara klagar och är missnöjda och tyckte att det var bra att i alla fall någon, i det här fallet Arvsfonden, gör något.²

Denna historia är belysande för situationen inom och kring Allmänna arvsfonden på flera olika sätt. Under det senaste decenniet har det skett en påtaglig förskjutning i fondens stödande verksamhet

i riktning mot projekt som i vid mening rör det kulturella området och som något mer indirekt har en social inriktning. Till viss del handlar detta om ett förändrat språkbruk, men det är också möjligt att se denna förändring som en mer genomgripande förskjutning i sättet att uppfatta samhällets problem och de politiska insatsernas möjligheter. Kulturverksamhet förutsätter en egen aktivitet, ett individuellt utvecklingsarbete gärna med kreativa inslag. Talet om sociala stödformer anknyter mer till hjälpverksamhet, social fostran och rent av en så kallad bidragskultur. Historien belyser också kulturarbetarnas ambivalenta hållning till anslag från andra än renodlat politiska instanser. Ofta verkar man uppfatta sponsring och anslag från andra än stat och kommun som riskabla, då dessa kan tänkas användas som argument för att de renodlat skattefinansierade anslagen inte behövs eller åtminstone kan begränsas. Till ambivalensen hör dock att ett anslag av det här slaget även kan uppfattas som ett tecken på god kvalitet, vilket skulle kunna påverka andra anslag i positiv riktning. Slutligen visar läsarkommentarerna att kunskapen om vad Arvsfonden är för slags organisation är begränsad och att reaktionerna i denna typ av fora är starkt polariserad och politiserad. Att offentlig verksamhet inte alltid är skattefinansierad är förmodligen okänt för många, eller så används uttrycket 'mina skattepengar' retoriskt när man rent allmänt vill ifrågasätta en verksamhets legitimitet. Det finns goda skäl att misstänka att de reaktioner som kommer fram i dessa nätcommentarer inte är särskilt representativa för läsekretsen, men då de formar en del av den dagsaktuella debatten är de ändå intressanta. Den typ av samtal kring olika samhällsfrågor som tidigare främst fördes vid hemmens köksbord eller arbetsplatsernas pausrum har kommit att bli en del av offentligheten.

Den här skriften handlar om Allmänna arvsfonden, dess historia och dess roll i det svenska samhället framförallt under andra halvan av 1900-talet. I en tidigare skrift har vi försökt belysa de första decenniernas verksamhet från inrättandet 1928 och då med särskild tonvikt på hur Arvsfonden fungerade som ett komplement till den mer generella utvecklingen inom det socialpolitiska området. När vi nu återkommer till ämnet handlar det om ett mer komplext skede i Arvsfondens historia, vilket inte minst beror på såväl en allmän samhällsförändring som att statens roll och uppgift förändrats. Delvis som en följd av att liberala ideal ställdes i kontrast till utvecklingen av

1 Här och i det följande används omväxlande namnen "Allmänna arvsfonden", "Arvsfonden" och någon gång när inga missförstånd kan uppkomma enbart "fonden", utan någon betydelseskilnad. Efter det att myndigheten "Arvsfondsdelegationen" inrättades används detta namn när ett beslut har fattats av myndigheten medan de andra benämningarna avser den allmänna verksamheten inom fonden. Då studien syftar till att belysa Arvsfondens roll i samhället inkluderas i vissa formuleringar även alla de projekt som fått stöd i beskrivningen av fondens samhällsroll.

2 "Unga Klara får nya miljoner", *DN.se*, 2010-10-30. *De citerade kommentarerna har redigerats av läsbarhetsskäl och därför markerats med enkelt citattecken. Om föreställningen "Uppfostrarna" se bland annat "Unga Klara gör comeback i egen regi", Svenska Dagbladet, 2011-03-15.*

en stark statsmakt, delvis också som en anpassning till den juridiska och politiska traditionen som dominerade inom EU, kom relationerna mellan individ, samhälle och stat att omdefinieras. Arvsfonden är naturligtvis en mycket liten bricka i detta komplexa spel, men dess historia kan i sin enkelhet belysa flera betydligt större frågor. Det är ett generellt problem i samhällsvetenskapen och den samtidshistoriska forskningen att det saknas enkla strukturerande begrepp och tydliga epokindelningar som gör det möjligt för oss att berätta eller skriva historia. Kanske beror det på att en skriven historia förutsätter att vi kan sortera bort mindre viktiga händelser och koncentrera oss på de mer avgörande omständigheterna. Med andra ord kräver historisk forskning ett slags organiserad glömska. Stora samhällsförändringar i närtid eller samtid måste därför belysas genom att mindre förändringsprocesser studeras som kan ge en inblick i mer komplexa skeenden som ännu inte kunnat hanteras empiriskt eller analytiskt. En likartad teknik används för övrigt vid studiet av historiska perioder där källmaterialet är begränsat, även om skälet i det fallet är det motsatta.

Ett metodologiskt problem i det följande är att det inte har varit möjligt att i skildringen av Allmänna arvsfondens roll i samhället att upprätthålla tydliga gränser mellan underförstådda eller tydligt formulerade politiska riktlinjer för verksamheten, beslut om bidrag och konsekvenser i form av aktiviteter i de föreningar som fått stöd. Detta beror på att tolkningsarbetet baseras på olika typer av dokument beroende på att verksamheten förändrats i organisatoriskt hänseende, samt på att det för vissa perioder saknas utförlig dokumentation. I det följande används omväxlande namnen ”Allmänna arvsfonden”, ”Arvsfonden” och någon gång när inga missförstånd kan uppkomma enbart ”fonden” verksamheten i sin helhet och utan någon betydelskillnad. Efter det att myndigheten ”Arvsfondsdelegationen” inrättades används detta namn när ett beslut har fattats av myndigheten medan de andra benämningarna avser den allmänna verksamheten inom fonden. Då studien syftar till att belysa Arvsfondens roll i samhället inkluderas i vissa formuleringar även alla de projekt som fått stöd i beskrivningen av fondens samhällsroll. Inte i något fall syftar användningen av dessa benämningar enbart på den administrativa hanteringen av ansökningar inom Socialdepartementet eller Arvsfondsdelegationen. För att sammanfatta används Allmänna arvsfonden i denna skrift som ett namn på en komplex social institution som inkluderar hanteringen av arvsmedel, olika beslut eller riktlinjer rörande hur dessa medel skall användas, den

administrativa hanteringen av ansökningar samt till viss del de verksamheter som uppkommit som en följd av de ekonomiska bidrag som delats ut.

Arvets förvaltning

I alla samhällen vi känner till har man haft ett system, en ordning eller en tradition som reglerat hur makt, egendom och social position förs vidare från en generation till nästa. Ett människoliv är förhållandevis kort och det arbete och de insatser som utförs av en person, familj eller släkt kan inte alltid tillgodogöras under den egna livstiden. Behovet av att överföra dessa värden till barn och barnbarn har därför varit en drivkraft för många människors strävanden. Detta förefaller även ha gällt i äldre nomadkulturer, även om man där haft begränsade möjligheter att förmedla materiella egendomar så har positionen i gruppen kunnat överflyttas till efterkommande släktingar. Genom att arva egendom, makt och position har dessa fått del av de föregående generationernas arbete. I jordbrukssamhället blev dock frågan om arv av än större betydelse, eftersom en rad arbetsuppgifter var av sådan karaktär att de inte var värda besväret om de inte kunde komma nästföljande generation till godo. Att odla ny mark, bygga nya hus och köpa en större gård var meningsfulla insatser först om de kunde utnyttjas i flera decennier för att inte säga århundraden. En ung familj kunde göra den typen av investering för sin egen skull, men de äldre behövde en förvisning om att arbetet var till nytta för de efterkommande.

I historisk tid har arv vanligen reglerats genom lagstiftning, vilket illustrerar betydelsen av arv för såväl enskilda individer som samhällets ordning. Tvister i samband med arvskiften har också varit vanliga, vilket många domstolsprotokoll kan illustrera. Särskilt gällde detta naturligtvis de förmögna familjer där egendomen även medförde politiskt och socialt inflytande och garanterade en långsiktig försörjning för en större grupp människor. För några av de mest betydelsefulla egendomarna har man även genom fideikommissinstitutet sett till att egendomen inte splittrats, utan hållits samman under en enda ägare. Möjligheten att med hjälp av testamenten styra över det efterlämnade arvets användning har många gånger skapat såväl nära relationer som långvariga konflikter.

Men alla som avlider har inte några legala arvingar, vilket betyder släktingar fram till kusiner, eller så vill de av någon anledning inte att dessa skall få ta del av arvet. Det finns också exempel på att alla familjemedlemmar och nära släktingar avlidit samtidigt och egendomen lämnats helt utan rättmätiga ägare. Så var till exempel fallet i vissa delar av landet efter den stora pestepidemin vid mitten av 1300-talet.

Hela gårdar och till och med hela byar miste då alla sina boende eller invånare och marken låg obrukad och husen obebodda under lång tid. Frågan om vem som har rätt till egendom av det slaget var inte reglerad, men i praktiken fick staten eller statens representanter hantera frågan på det sätt man fann lämpligt i varje enskilt fall.

Med framväxten av starka nationalstater framförallt under 1600-talet fick tanken att staten ägde allt som inte någon enskild gjorde anspråk en hög grad av legitimitet. Konflikter kring statens äganderätt blev dock tydligare i samband med omfattande exploateringar av naturresurser där marken använts extensivt av de närboende, men utan gängse äganderätt. Gruvnäringen och vattenkraftens utbyggnad kolliderade med lokala sedvänjor att fiska och jaga till husbehov. Och i det så kallade skattefjällsmålet hamnade frågan om statens ägande till mark som inte formellt ägdes av en enskild person i blickfånget. Ärendet gällde vilka rättigheter en sameby som använde marken för extensivt renbete, alltså en extensiv markanvändning som av tradition inte inneburit äganderätt av det slag som gäller ett mer intensivt jordbruk. Skulle staten betala för rätten att använda fjällmarken för vattenkraftsutbyggnaden och gruvnäringen eller ägde staten redan denna mark som inte var uppodlad, utan bara användes som betesmark under sommarhalvåret? Det motsatta alternativet, att de renägande samerna ägde de fjällområden som användes som betesmark, skulle innebära en gigantisk överföring av egendom till en begränsad befolkningsgrupp. Någon form av kompromiss var mer rimlig, med en ersättning för förlorad inkomst av renbetet. I de flesta länder och i Sverige fram till fastställandet av arvslagen 1928 har staten övertagit egendom som ingen gjort eller kunnat göra anspråk på i likhet med de stora fjällområdena. Förfarandet har ifrågasatts när staten inte uppfattats som en legitim maktorganisation med ett övergripande ansvar för samhällets organisation.

I Arvsfondens historia finns därför en återkommande kritik som tar sin utgångspunkt i tankar kring den enskilda äganderättens överordnade betydelse eller en mer allmänt hållen misstro mot statens roll i samhället och inte minst de problem som kan följa med en alltför stark statsmakt. Frågan har fått sin särskilda betydelse genom att Arvsfonden har hand om medel som tidigare varit enskild egendom, men övertagits av staten. Man försökte i den nämnda arvslagen lösa problemet genom att ange att medlen skulle användas för ändamål som de avlidna kunde förväntas ha sympatiserat med. Arv handlar om att överföra egendom och kapital mellan generationer

och genom att särskilt framhålla att medlen skulle användas för barns och ungdomars utveckling ansågs arvets ändamål vara uppfyllt, även om det inte fanns någon släktskapsrelation mellan de avlidna och de blivande förmånstagarna. Ett problem var dock att fondens medel inte fick användas för ändamål som stat eller kommun enligt lag var skyldiga att tillgodose. Dessa skyldigheter förändrades på ett mycket påtagligt sätt fram mot och efter seklets mitt, inte minst som en följd av en allt mer utvecklad välfärdspolitik. Därmed har Arvsfondens uppdrag genomgått betydande förändringar som inte återspeglas i lagstiftningen, men väl i dess praktik. Samtal med en tidigare tjänsteman har också givit vid handen att man inom fonden såg detta som en fördel. Genom det förhållandevis enkla beslutsförfarandet kunde man stödja verksamheter som låg i linje med den pågående samhällsutvecklingen, men som inte ännu kommit att fullt ut omfattas som lagstiftningen. Arvsfonden kunde med andra ord fungera mer offensivt och innovativt än vad som var vanligt inom regeringskansliet. Något tillspetsat har fonden beskrivits som en handkassa för intressanta projekt inom det sociala området, men som inte kunnat finansieras på sedvanligt sätt. Ibland förefaller de som ansvarade för fonden ha arbetat på ett sätt som mer påminner om en stiftelse eller en filantropisk förening än om departementstjänstemän.

Först i mitten av 1990-talet inrättades Arvsfonden som en egen myndighet, med samma förvaltningsrättsliga ansvar som andra myndigheter. Detta skedde dock i en tid när även myndigheternas roll i samhället var stadd i förändring. I historiska sammanhang brukar man tala om ett boströmianskt ideal inom statsförvaltning, vilket innebar att myndigheter och tjänstemän förväntades arbeta helt och hållet utifrån fastställda regler och principer. Ämbetsmannen skulle visa oväld och självklart inte agera i något som helst politiskt sammanhang. Det finns dock ganska många exempel på att framträdande statstjänstemän och verkschefer redan från slutet av 1800-talet aktivt påverkat reformverksamheten inom sitt område och rent av agerat offentligt för att påverka riksdag och regering. Under 1990-talet kan man se tydliga exempel på att Arvsfondsdelegationen uppfattade sin roll att vara pådrivande genom att särskilt uppmärksamma sådana områden som man ansåg vara försummande. Detta var dock vid den tiden inte särskilt unikt, flera myndigheter hade rent av till uppgift att ta initiativ och driva politiskt prioriterade samhällsfrågor framåt.

Samhällshistoriskt perspektiv

Det finns en omfattande vetenskaplig och ideologisk litteratur om den modernisering som det svenska samhället gått igenom sedan början av 1900-talet. Första världskriget kan på många sätt uppfattas som en vattendelare mellan ett äldre, agrart samhälle och ett samhälle baserat på industri, handel och präglad av stora långsiktiga sociala förändringar. Mycket av det som hade förberetts under det tidigare seklet fick sin betydelse först när det stora kriget i grunden hade förändrat den politiska ordningen i Europa. Demokrati och parlamentarism kunde införas, den nya industriella varuproduktionen fick betydelse även för arbetarnas levnadsstandard och landsbygden moderniserades och knöts genom handel och befolkningsomflyttningar närmare de expansiva städerna. Lastbilar, bussar och tåg transporterade såväl gods som människor kors och tvärs genom landet. En rad sociala rörelser uppstod som en följd av de grundläggande samhällsförändringarna. En del med syfte att ersätta de traditionella samhällsstrukturerna, andra för att hantera helt nya sociala frågor. De sociala rörelserna bidrog även aktivt till genomförandet av den politiska demokratin, inte minst genom att de skolade delar av befolkningen i mötesteknik, förhandlingskunskap och kompromissanda. En tro på utveckling, framsteg och bildning, men också nationalism och en viss traditionalism formades till något av en överideologi, särskilt från 1920-talet och framåt. Erik Blombers dikt ”Den nya livskänslan” har ofta fått representera den stämning av andlig, intellektuell och ideologisk optimism som präglade decenniet efter första världskrigets slut. Denna stämning förbyttes dock snabbt i dess motsats, med börskrisen i New York, massarbetslösheten som spred sig över världen och de oroväckande rapporterna om den fascistiska utvecklingen i några av Europas länder.³

Många historiker har talat om att en ny typ av stat etablerades under 1900-talets första decennier, eller åtminstone en statsmakt i snabb förändring. Andra har menat att den mer aktiva statsmakten, med tydliga program för en rad frågor som tillhörde människornas vardagsliv, snarare bör ses som en återgång till den typ av statsbildning som hade sina rötter i 1500-talets framväxande nationalstater med kyrkan, rättsväsendet och den centrala administrationen som viktiga komponenter. 1800-talets så kallade nattvaktarstat, med en kraftigt begränsat uppdrag att framförallt försvara den bestående ordningen, framstår då snarast

som en parentes i historien. Med hjälp av distinktionen mellan stat och samhälle kan kanske utvecklingen kring och efter första världskriget beskrivas som en process i vilken en rad samhällsfrågor blev statliga eller politiska angelägenheter. Olika regleringar av närings- och arbetslivet, sociala reformer, en utökad administrativ organisation samt infrastrukturella satsningar tillhörde sådant som stärkte statens position i samhället.⁴

Några decennier senare skulle man rent av inom det allt betydelsefullare socialdemokratiska partiet tala om staten som ”det starka samhället” för att särskilt tydligt markera denna förändring. Det i det här sammanhanget viktigaste inslaget i denna omfattande förändringsprocess måste dock sägas ha varit att de sociala frågorna, som rörde människors vardagsliv, i så hög grad blev politiska och ideologiska, från att tidigare i viss grad ha uppfattats som moraliska och religiösa. Statistikern Gustav Sundbärg hävdade i anslutning till den stora emigrationsutredningen att det svenska folkets bristande familje- och släktsammanhållning hade stor betydelse för samhällsutvecklingen. Många företrädare för landsbygden varnade för att den stora inflyttningen av unga till städer och industriorter skapat särskilda problem på deras gamla hemorter där de äldre och mindre arbetsföra stannade kvar, med åtföljande stora kostnader för kommunerna. Tillsammans med företrädare för sociala rörelser påverkade man staten att förändra organisationen av de sociala frågorna och på sikt bäddade man för en omfattande reformverksamhet.

Välfärdspolitiken, som den utvecklades under mellankrigstiden växte inte fram i ett tomrum, utan var en del av en genomgripande social förändring och moderniseringsprocess som berörde nästan alla delar av det svenska samhället. Den så kallade folkhemstanken grep även tillbaka på mer nationella föreställningar om social integration och homogenitet, vilket också fick mer olyckliga konsekvenser för de grupper i samhället som inte ville eller förmådde anpassa sig till den nya tidens ideal. Andra världskriget innebar dock att de sociala frågorna hamnade i bakgrunden för mer näraliggande och akuta politiska frågor och återfick sin betydelse först under andra halvan av 1940-talet. Historikerna är dock inte riktigt överens om det var den snabba ekonomiska utvecklingen under efterkrigstiden eller den stora reformivern som hade störst betydelse för

3 Det säregna i 1920-talets kulturmiljö skildras väl i Ivar Harrie, *Tjugotalet i memoriam*, Stockholm: Geber, 1936 och Jan Stenkvist, *Den nya livskänslan: en studie i Erik Blombers författarskap till och med 1924*, Stockholm: Norstedt: 1968.

4 Svenbjörn Kilander, *Den nya staten och den gamla: en studie i ideologisk förändring*, Uppsala: Uppsala universitet, 1991. Rune Slagstad, *De nasjonale strategier*, Oslo: Pax forlag, 1998.

de ekonomiska och sociala förändringarna under de kommande decennierna.⁵

Däremot verkar man mer överens om att den period av omväxlande kriser och återhämtningar som inleddes med oljekrisen i början av 1970-talet innebar slutet på den ohämmade sociala optimism som hade präglat 1950- och 1960-talen. Även i kulturellt hänseende förefaller det som att ett nytt skede inleddes kring slutet av 70-talet och fram mot 90-talet. Sociologer har ofta valt att kalla denna utveckling för "senmodernitet" för att markera det fortsatta beroendet av moderniseringsprocessen, samtidigt som en del helt nya inslag i samhällslivet blivit tydliga.

Det finns dock inte något självklart sätt att beskriva utvecklingen i det svenska samhället under de sista decennierna av 1900-talet. Att statens roll i samhället minskat i betydelse till förmån för marknadsstyrda processer är uppenbart, men samtidigt har den så kallade tredje sektorn eller den föreningsbaserade verksamheten ökat kraftigt i såväl omfattning som betydelse. Det har hävdats att skillnaden mellan dessa tre sektorer av samhälle, stat och kommun, företag och marknad samt föreningar och informella sociala rörelser till viss del upplösts. Samtliga brottas med finansieringsfrågor och kämpar för att få en ökad uppmärksamhet i alla slags massmedier. Till och med myndigheter måste marknadsföra sig och få sin legitimitet genom att bli uppmärksammade eller åtminstone inte kritiserade av representanter för medievärlden. Beslut förankras i olika nätverk och genom fokusgruppsundersökningar och medborgarenkäter. Ett viktigt instrument är även att delta i större evenemang eller själv stå som arrangör och inbjudare till konferenser och möten som förenar information med upplevelser och aktiviteter.

Bland samhälls- och kulturforskare beskrivs denna utveckling bland annat genom att man talar om en kulturalisering och medialisering av samhällslivet. Med kulturalisering menas att en allt större del av människors vardagliga liv anses ha sin grund i värden och värderingar, självvalda livsstilar som inte minst manifesteras genom konsumtion av varor och upplevelser och att samhällsdebatten präglas av diskussion om värdegrundsfrågor och attityder till

5 Den historiska litteraturen om välfärdssamhällets, välfärdspolitikens och folkhemsidealets historia är mycket omfattande och speglar i sig samhällsdebatten. Fram till 1970-talet framhölls det svenska samhällets historia som en ren framgångssaga, medan man under 1980-talet och än mer 1990-talet lyfte fram moderniseringsprocessens avigsidor; institutionalisering och sterilisering av vissa socialt problematiska grupper, tvångsintegrering av andra, en betydande främlingsfientlighet inte minst inom arbetarrörelsen m.m. Även socialpolitikens historia har skrivits om i så måtto att dess rötter i socialliberala och filantropiska traditioner framhållits. Man har även börjat omvärdera den sociala paternalismen i brukskulturen, liksom stormaktstidens statspatriarkalism.

skilda sätt att leva. Ett belysande exempel på en sådan kulturaliseringsprocess är att skillnaderna mellan olika samhällsklasser allt oftare bestäms av utbildningsnivå, inte av skillnader i inkomst eller förmögenhet. Medialisering är ett enklare begrepp som framförallt handlar om att det publika framträdandet på olika mediala scener fått en ökad betydelse och därmed också makten över det mediala rummet. Särskilt belysande är att många av de förslag som presenteras för riksdagen redan tidigare presenterats på någon av de stora tidningarnas debattsidor. En konsekvens av detta är att medborgarna blir alltmer involverade i samhällets beslutprocesser, samtidigt som dessa formas av lobbyister, marknadsföringsexperter och mediekändisar. Det har blivit allt vanligare att kalla denna dubbla process för styrningsrationalitet, en term som har sina rötter i det svåröversatta begreppet 'governmentality' som myntades av den franske filosofen Michel Foucault i slutet av 1970-talet. Genom att kombinera termen 'govern', att styra eller utöva makt, med 'mentality', mentalitet eller värdesystem, menade han att det var möjligt att beskriva en ny form av maktutövning som inkluderar delaktighet och tillåter transparens. Genom att alla blir involverade blir maktens organ osynliga och maktutövningen effektivare. Med en rationaliserad social styrning behöver man inte riskera motstånd, då de flesta uppfattar sig vara involverade i en pågående process i vilken besluten fattas. De formella organen, som riksdagen, får därmed till uppgift att konfirmera beslut som i praktiken redan fattats. Samhället hålls samman och en känsla av delaktighet kan även skapas genom stora evenemang som i princip är öppna för alla inte minst genom massmediebevakningen i kombination med täta nätverkskonstellationer mellan alla de som agerar på offentlighetens scener bäddar för en känsla av homogenisering av samhället som döljer andra spänningar och konflikter.

Studiens syften

Att skildra Allmänna arvfondens historia, vilket är det uppdrag från Arvsfondsdelegationen som ligger bakom den här studien, är på många sätt en grannliga uppgift. Arvsfonden var historiskt sett inte någon helt tydlig administrativ organisation, utan var fram till inrättande av delegationen som en egen myndighet snarast en funktion inom Socialdepartementet.

1. *Att försöka karaktärisera Allmänna arvsfonden som en hybrid mellan stat och samhälle blir därför ett av studiens syften.* Fondens tillkomst speglar dessutom på ett intressant sätt utvecklingen inom och synen på staten under första hälften av 1900-talet, vilket inte minst de ideologiska konflikter som tid efter annat blossat upp tydligt visar.

2. *Att ge ett bidrag till kunskapen om statens förändrade roll är därför ett andra syfte med studien.* Fram till slutet av 1950-talet var det möjligt för enskilda att ansöka om särskilda medel ur fonden. Detta gällde i första hand familjer med många barn och betydande försörjningsvårigheter, samt ungdomar som ville förbättra sin och sina familjers situation genom att skaffa sig en utbildning.
3. *Att med hjälp av ansökningar från enskilda visa hur en kvardröjande fattigdom i det svenska samhället skapade ett välfärdspolitiskt dilemma, var en central uppgift i vår första skrift om fondens historia, men har återverkningar även på den nu föreliggande studien.* Tanken att föreningsbildning är ett avgörande medel för social mobilisering och utveckling har spelat en stor roll i det svenska 1900-talets sociala och ideologiska diskussion.
4. *Att illustrera den vikt som lagts vid föreningsbildning och föreningsorganisation som moderniserande och förändrande krafter är ytterligare ett syfte med studien.* Det är givet att Arvsfonden i sin verksamhet speglar de värdeförändringar och ideologiska förskjutningen som ägt rum under dess drygt åttioåriga tillvaro.
5. *Att analysera värdeförändringar i 1900-talets svenska samhälle är därför också ett av studiens syften.* Arvsfondens uppdrag att bidra till barns och ungdomars utveckling, senare kompletterat med ett uppdrag att stödja funktionshindrades möjligheter till deltagande i samhällslivet, berör centrala aspekter av välfärdssamhällets inriktning.
6. *Att belysa hur sociala problem identifieras, formuleras och hanteras är därför ett sista syfte med studien.*

Sammanfattningsvis kan man säga att den här studien, i jämförelse med tidigare historiska framställningar, försöker att anlägga vad man kanske kan kalla ett metaperspektiv på Allmänna arvsfondens historia. Det är inte primärt den administrativa organisationen och inte heller alla de ansökningar som lämnats till fonden eller ens resultaten av alla de projekt som beviljats stöd som står i centrum för studien. Med utgångspunkt i vad som tidigare sagts om svårigheterna att skildra en näraliggande samtid med historiska metoder vill vi använda studien av Arvsfonden som ett slags kikarsikte in mot några av de komplexa omständigheter som bidragit till att forma det svenska välfärdssamhället under 1900-talet.

Metoder och material

Den som vill studera Allmänna arvsfondens historia ställs inför såväl teoretiska som praktiska problem. De

mer teoretiska svårigheterna består i att det inte finns ett helt entydigt sätt att bestämma vad Arvsfonden är för typ av institution. Idag är det otvetydigt en myndighet i formellt hänseende, men utvecklingen inom statsförvaltningen har medfört att många små myndigheter med specifika uppdrag i praktiken inte framträder som traditionella myndigheter. Genom det nära samarbetet med skilda typer av sociala rörelser har man anpassat sig till nya förutsättningar som gör inslaget av myndighetsutövning ganska otydligt. Innan Arvsfonden blev en formell myndighet var dess ställning än oklarare och ledande tjänstemän har beskrivit sitt arbete med fonden på ett sådant sätt att tankarna snarast går till en filantropisk förening. Det har också talats om fonden som en slags handkassa för angelägna sociala ärenden som inte funnit någon plats i den allmänna budgeten inom Socialdepartementet. Då alla beslut före tillkomsten av Arvsfondsdelegationen fattades av regeringen i konselj kan det informella inslaget i hanteringen av medlen inte beläggas, utan uppgifterna baseras helt på senare berättelser. Intrycket av att Arvsfonden länge intagit en särställning inom statsförvaltningen är dock av stor betydelse för förståelsen av dess verksamhet. Under 1990-talet definierades också uppdraget på ett sådant sätt att man kan tala om en aktiv, inte reaktiv, organisation som strävade efter att söka upp organisationer som kunde komma ifråga för bidrag från fonden. Att Allmänna arvsfonden inte på något enkelt sätt passar in i bilden av hur den svenska statsförvaltningen sett ut under 1900-talet skall dock inte ses som ett problem för studien, utan snarast som en del av forskningsresultatet. Svårigheten ligger dock i att den tillgängliga terminologin inte riktigt räcker till för att på ett entydigt sätt ange vad Allmänna arvsfonden är för slags organisation.

De praktiska svårigheterna hänger till viss del samman med ovanstående. Genom att Allmänna arvsfonden fram till 1990-talet ingick i Socialdepartementets allmänna verksamhet fattades alla beslut av regeringen i konselj. För några perioder finns register över Arvsfondens ärenden, men alla dokument som rör de enskilda ansökningarna måste sökas i konseljhandlingarna. Med upp emot 700–800 ärenden under enskilda år och ibland 10–20 olika inslag i beslutsprocessen för varje enskilt ärende ställer detta arkivforskaren inför stora svårigheter. Bara att få fram alla handlingar kring ett ärende kan ta en hel arbetsdag i anspråk. Arkivsituationen är dock bättre för vissa perioder, framförallt 1933–1948 då det upprättades ett särskilt diarium över fondens ärenden. I den omfattande historiska dokumentation som publicerades 1982 med departementsrådet

Ossian Larnstedt som huvudansvarig finns en dokumentation över vilka områden som framförallt berördes, men uppgifterna om hur denna kommit till är knapphändiga. I och med inrättandet av Arvsfonddelegationen som en myndighet finns tryckta förteckningar över vilka föreningar som fått stöd, medan uppgifter om avslagna ansökningar är betydligt svårare att återfinna.

Vid en samlad bedömning måste det dock konstateras att arkivsituationen är påtagligt mycket sämre än vad som vanligen är fallet med myndigheter eller andra till staten knutna institutioner. Det går inte att komma ifrån intrycket att Arvsfonden intagit en särställning inom statsförvaltningen, med betydligt sämre dokumentation av verksamheten och mindre formell hantering av de enskilda ärendena. Detta gäller framförallt tiden fram till inrättandet av Arvsfondsdelegationen som en egen myndighet. Därefter är dokumentation mer tydlig, samtidigt som friheten att själv formulera och omformulera sitt uppdrag förefaller att ha varit större. Att dessa förhållanden försvårar genomförandet av historiska studier kring Arvsfonden är dock inte huvudsaken i det här sammanhanget. Viktigare är att detta belyser att den svenska staten har haft flera roller i samhället än den rena myndighetsutövningen. Hur Arvsfondens verksamhet, som en del av ett samhälle i förändring, skall beskrivas blir därmed huvuduppgiften i den föreliggande studien.

Tidigare studier

Den litteratur som specifikt rör Allmänna arvsfondens historia är mycket begränsad. Mest utförlig information finns i *Allmänna arvsfonden för barn, ungdom och handikappade* som utkom 1982 med dåvarande departementsrådet Ossian Larnstedt som huvudförfattare. Genom denna boks uppläggning med omfattande sammanställningar över fondens verksamhet har den i praktiken för oss fungerat som en historisk källa lika mycket som en historisk framställning. En mer kortfattad bok utkom i samband med fondens 75-årsjubileum, *Allmänna arvsfonden 75 år* med Cecilia Blanck som författare. Ulf Ericssons uppsats ”Arvsfondens sociala betydelse 1929–1989”, sätter mer tydligt fondens verksamhet, inte dess organisation i fokus för intresset. Detsamma gäller vår egen skrift *Arvspolitik och sociala frågor* som utgavs i fondens skriftserie 2008.⁶ Vid arbetet har naturligtvis

även en rad arbeten om svensk 1900-talshistoria samt relevant samhällsvetenskaplig litteratur använts. Denna redovisas genom hänvisningar i noter till den löpande texten.

Studiens uppläggning

Vi har valt att fokusera vår studie på ett antal områden som tillsammans förhoppningsvis kan ge en bild av såväl Allmänna arvsfondens verksamhet som dess roll i det omgivande samhället. Dessa områden är Arvsfondens organisation och ideologi, statens förändrade roll i samhället samt omsorgen om barn och barns psykiska hälsa, ungdomars livssituation och fritidssysslor, funktionshinder och möjligheten till ett aktivt deltagande i samhällslivet.

6 (Larnstedt, Ossian), *Allmänna arvsfonden för barn, ungdom och handikappade*. Fondens verksamhet under 50 år, Stockholm: Liber förlag, 1982. Även Ossian Larnstedt, ”Svenska staten ärver. Allmänna arvsfonden under 20 år”, *Sociala meddelanden* 1950:12. (Blanck, Cecilia), *Allmänna arvsfonden 75 år 1928–2003*, Stockholm: Arvsfondsdelegationen, 2003. Ulf Ericsson, ”Arvsfondens sociala

betydelse 1929–1989. Om en nyskapande socialpolitisk stödform i välfärdsstaten”, *Kammarkollegiet 1539–1989. En jubileumsskrift*, 1989, s. 95–118. Roger Qvarsell & Annika Sandén, *Arvspolitik och sociala frågor: Allmänna arvsfonden och ett samhälle i förändring*, Stockholm: Allmänna arvsfonden, 2008.

KAPITEL 2. EFTER KRIGET – ATT DELTA I VÄLFÄRDSBYGGET

Inriktningen av Allmänna arvsfondens verksamhet fram till och med 1940-talet har behandlats i vår tidigare skrift *Arvspolitik och sociala frågor*. Det följande decenniet, 1950-talet, innebar betydande förändringar av verksamhetens inriktning utan att man egentligen kan spåra några övergripande beslut. Utvecklingen inom det sociala området förändrades mycket snabbt efter kriget och den offentliga verksamheten fick en kraftigt ökad betydelse. Detta kom även att påverka ansvarsfördelningen mellan såväl stat och kommun, som mellan den skattefinansierade sociala verksamheten och den som hanterades av de frivilliga organisationerna. Den långvariga högkonjunkturen, reallöneökningarna och de generellt utformade socialförsäkringarna minskade behoven av ”fattigvård”, även om vissa grupper även fortsättningsvis har svårigheter att klara sin försörjning. Många av de filantropiskt inriktade föreningarna övergick därför till att satsa på förebyggande åtgärder, utvecklingsarbete, utbildning av personal och i några fall internationellt biståndsarbete. Samtidigt ökade kommunernas ansvar för allmän samhällsplanering, förebyggande socialt arbete och direkt försörjningsstöd vilket sammantaget medförde att de ramar inom vilka Allmänna arvsfonden verkade blev mer begränsade men samtidigt också friare. Då man inte fick ge stöd till sådant som stat och kommun ansvarade för snävades fondens verksamhetsområde in. Men samtidigt ökade utrymmet för ett mer långsiktigt stöd och utvecklingsarbete.⁷

I en vägledning för dem som avsåg att söka bidrag från 1952 kan man antydningssvis finna tecken på att en förändring var på väg att genomföras:

*Arvsfondens ändamål är att **främja barns och ungdomars vård och fostran**. Till denna allmänt hållna bestämmelse knyter arvsfondslagen endast en föreskrift, nämligen att understöd ej må lämnas för åtgärd, vars bekostande åligger stat eller kommun.*

I den praktiska tillämpningen av ändamålsbestämmelsen har vissa regler

7 Se bland annat Ulla Ekström von Essen, *Folkhemmets kommun: Socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939–1952*, Stockholm: Atlas 2003.

*efterhand utbildats. Man brukar skilja mellan å ena sidan understöd till **institutioner** och å andra sidan understöd till **enskilda**. Till den första kategorin hör t.ex. daghem, lekskolor, eftermiddagshem och liknande småbarnsinstitutioner samt barnkolonier. Inom denna grupp har understöd vidare utgått till ungdomshem, som bereder inackordering eller bostad åt ungdom som inte kan bo i föräldrahemmet samt till anordnande av olika lokaler för ungdomens fritidsverksamhet (ungdomsgårdar, scoutstugor e.d.). Understöd till enskilda kan i vissa fall utgå **dels** i form av bidrag till studier och yrkesutbildning, **dels** till barnrika familjer.⁸*

När det gäller anvisningarna för ansökningar från enskilda är tonen på ett för den tiden typiskt sätt mycket restriktiv. Uppgiften om att även enskilda kan söka medel nämns helt kort i en enda mening i slutet av dokumentet och man betonar att detta bara gäller ”i vissa fall”. Det är rimligt att tänka sig att man menade att understöd till barnrika familjer ingick i de tidigare nämnda kommunala skyldigheterna och den på 1940-talet genomförda utredningen om en enhetsskola syftade till att ge fler tillgång till det allmänna utbildningsväsendet. Ett drygt decennium senare skulle så även studiefinansieringen för universitetsstudenter reformeras. Arvsfondens roll i dessa avseenden var uppenbarligen på väg att minska i betydelse, vilket också sättet att beskriva dessa bidragsformer illustrerar. Men det var inte ett formellt beslut, utan snarare en anpassning till en förändrad social verklighet som låg bakom denna för fonden mycket betydelsefulla förändring. Genom att stödet till enskilda begränsades, för att helt och hållet upphöra ett par år in på 1960-talet förändrades i praktiken Arvsfondens roll i samhällets sociala organisation. När det inte längre var aktuellt med stöd till enskilda kunde tanken på föreningslivets betydelse för det förebyggande sociala arbetet få ett större utrymme. Därmed anknöt man till en av kungstankarna i den samtida socialpolitiken, nämligen att förebyggande åtgärder företrädesvis borde ha en kollektiv och organisatorisk inriktning. Individuell prevention

8 *Vägledning för bidragssökande, Stockholm: Allmänna arvsfonden 1952, s. 2. KB. Vardagstrycket.*

genom moralisk fostran, som hade utmärkt det tidiga 1900-talets sociala arbete, ansågs ålderstiget och ineffektivt. Det var istället genom en föreningsdriven organisation av de ungas fritid och intressen som man tänkte sig kunna skapa självförsörjande och skötsamma medborgare. Intresset för hur framförallt unga tillbringade sin ”fritid” hänger samman med att allt fler hade ledig tid som inte behövde användas till arbete. Detta var ett förhållandevis nytt fenomen. Med industrin kom den reglerade arbetstiden och genom krav från fackföreningarna användes en del av produktivitetsoökningen till en minskad arbetstid. Många oroade sig dock över att ungdomarna inte skulle använda den lediga tiden på rätt sätt och en del såg till och med den ökande fritiden som ett framtida socialt problem.⁹

För att ytterligare framhålla Arvsfondens roll i relation till kommunerna betonades särskilt att det inte var fråga om ett rent försörjningsstöd, utan de tilldelade medlen skulle användas för att skapa en långsiktig försörjningsmöjlighet för den berörda familjen. Man nämner till exempel att man vill göra det möjligt för familjeförsörjaren att starta en egen rörelse. Den traditionellt liberala principen om hjälp-till-självhjälp verkar ligga bakom dessa anvisningar, men även den än äldre idén om att det finns skötsamma fattiga som vill försörja sig själva bara de ges möjlighet till detta förfaller vara aktuell. Ytterligare krav var att de familjer som ville komma i åtanke skulle vara kända för ”skötsamhet och idoghet”, vilket än mer underströk att egen försörjning var samhällets ideologiska grund.¹⁰ Man kan kanske fråga sig hur många familjer i 50-talets Sverige som uppfyllde kraven på att vara skötsamma och idoga, vilja starta en egen rörelse och samtidigt hade många hemmavarande barn. Principiellt intressant är att när fonden försöker tydliggöra skillnaden mellan den egna och kommunens uppgifter i relation till de barnrika familjerna så väljer man att anknyta till de äldre filantropiska traditionerna om att bidragen inte får vara utan villkor. Fattigvård i egentlig mening var kommunernas ansvar, inte Arvsfondens. I den politiska debatten hade de barnrika familjerna framförallt uppmärksammats som en del av bostadsproblemet i de större städerna. Stadslägenheterna var för små och olämpligt utformade för familjer med många barn. Ett

problem som de särskilda barnrikebostäderna skulle råda bot på. I själva verket var antalet barnrika familjer i städerna begränsat. De flesta bodde på landsbygden eller rent av i torp långt från annan bebyggelse. De barnrika familjerna uppfattades ibland till och med som en relik från en äldre försörjningssituation, då många barn var en garant för en tryggad ålderdom. I städerna var många barn tvärtom en ekonomisk belastning för familjer då kostnaderna ökade samtidigt som kvinnorna yrkesarbete försvårades eller rent av omöjliggjordes. Det finns alltså goda skäl att misstänka att antalet familjer som på 1950-talet uppfyllde alla de krav som Arvsfonden ställde för att bevilja bidrag var ganska begränsat. De skulle vara fattiga, ha många hemmavarande barn, vara intresserade av att starta en egen rörelse samt vara kända för sin idoghet och skötsamhet. Särskilt kravet på att starta egen rörelse visar att man förmodligen var medveten om att det framförallt var familjer på landsbygden som skulle komma ifråga. Även kravet på idoghet och skötsamhet begränsade antalet sökande, eftersom trångboddheten i städerna av allt att döma var en orsak till att männen och de något äldre barnen tillbringade en stor del av sin tid på krogen respektive gatan.

Tanken att ge bidrag till fattiga familjer hade egentligen aldrig något stöd i lagstiftningen utan måste uppfattas som en anpassning till den rådande sociala situationen. Den ojämna ekonomiska utvecklingen med stora skillnader mellan stad och land och de många maskorna i det välfärdssystem som var under uppbyggnad lämnade många familjer utan försörjningsmöjligheter. Oklarheterna om vilken instans i samhället som hade eller borde ha ansvaret för detta medförde att Arvsfonden beslutade om stöd som gränsade till den rena fattigvården. Huruvida kravet på att familjerna skulle starta en egen rörelse åtgärder följdes upp går inte att bedöma. Möjligen var detta i första hand ett sätt att legitimera att man gav sig in i ett område som åtminstone befann sig i gränslandet för Arvsfondens uppdrag. I början av 1960-talet upphörde denna stödform helt och hållet, efter att under ett antal år ha haft marginell betydelse. Fattigdomen ansågs då på det stora hela vara avskaffad. Men så sent som på 1990-talet angav man i anvisningarna att man inte gav stöd till enskilda, vilket måste uppfattas som att det fortfarande fanns de som frågade efter sådana bidrag. Den rena nöden fanns knappast längre, men fattigdom kunde även uppfattas i relativa termer. Vissa grupper hade inte haft samma ekonomiska utveckling som andra och detta blev särskilt tydligt under 1990-talet. Vid denna tid uppmärksammades särskilt de ensamstående föräldrarnas ekonomiska situation i en utredning

9 Hans-Erik Olson, *Staten och ungdomens fritid: Kontroll eller autonomi?* Lund: Arkiv 1992. Idem, *Från socialvårdskvacksalveri till elitidrott: Fritidsförvaltning i Stockholm*, Stockholm: Stockholms universitet, Företagsekonomiska inst. 1990. Ann-Charlotte Münger, ”Fritidens institutionalisering och den moderna barndomen”, *Rig*, 2004(87):3, 129–142. Jonas Frykman, *Dansbaneeländet: Ungdomen, populärkulturen och opinionen*, Stockholm: Natur och kultur 1988.

10 *Vägledning för bidragsökande*, s. 7.

som gick under namnet ”Välfärdsbokslut” och ett drygt decennium senare omformulerades detta till ”barnfattigdom”, ett begrepp som fick stort genomslag i den politiska debatten.

Även när det gällde understöd till enskilda för studier försvårade man för de sökande, men i det här fallet framförallt genom att man tvingade dem att använda en komplicerad blankett på vilka en rad personliga uppgifter skulle redovisas. Det krävdes en utförlig redovisning av den egna, föräldrarnas och syskonens ekonomiska situation, inklusive vilka fastigheter och annan fast egendom som fanns i familjens ägo. Dessutom efterfrågade man uppgifter om det eventuellt fanns andra personer utanför familjen och släkten som skulle kunna tänkas lämna ett bidrag till studiernas genomförande.¹¹ Även i det här fallet kan Arvsfondens restriktiva hållning sägas representera ett ganska ålderdomligt synsätt. Att en enskilds utbildning var en angelägenhet för släktingar och rent av lokala mecenater stod helt i strid med de principer som styrda den samtida regeringens reformpolitik när det gällde utbildningsväsendet.

Allmänna arvsfonden inskränkte vid samma tid föreningarnas möjligheter att söka pengar till sin verksamhet. Det är svårt att se någon annan förklaring till detta än en allmän misstänksamhet och en rädsla för missbruk. Endast juridiska personer kunde söka anslag, alltså föreningar, stiftelser eller liknande. Dessutom krävdes en stabilitet över tid hos dessa föreningar, av allt att döma för att man inte skulle kunna bilda en förening enkom för att kunna söka anslag från fonden. I många fall lät man sedan någon berörd myndighet, vanligen aktuell länsstyrelse, men även Socialstyrelsen, Medicinalstyrelsen och i något fall Fångvårdsstyrelsen yttra sig över ansökningarna.

Det var dock inte bara när det gällde stöd till barnrika familjer som fondens verksamhet snävades in vid denna tid. I takt med att den offentliga verksamheten i allmänhet och kommunernas i synnerhet byggdes ut kom principen om att Arvsfonden inte fick stödja sådant som stat eller kommun var ålagda att ta ansvar för att minska handlingsutrymmet. Man hanterade problemet genom att framförallt ge stöd till kompletterande utrustning och tydligt specificerade investeringar av engångskaraktär. Som exempel kan nämnas att man finansierade båtar för sjöscouter, men inte bidrog till de driftskostnader som dessa båtar förorsakade. Ett annat exempel är stödet till såväl utvecklandet av och inköp av så kallade permobilar, motordrivna fyrhjuliga fordon som tillät rullstolsbundna att på egen hand

förflytta sig över längre avstånd. Att dessa fordon även ökade möjligheterna för funktionshindrade att få ett arbete var helt i linje med tidens nya handikappolitik. Detsamma gällde intresset för tekniska innovationer som redskap för bättre levnadsvillkor.¹²

Sammanfattningsvis är det uppenbart att de förändringar som kan spåras i Allmänna arvsfondens inriktning speglar samtida samhällsförändringar på ett intressant sätt. Man upphör med stödet till barnrika familjer eftersom detta var kommunernas ansvar, samtidigt som föreningarnas roll i samhällets organisation markerades tydligare. Stödet till enskilda för studier kvarstod längre än det till barnfamiljer, men även här kan man spåra en restriktiv attityd genom att man krävde detaljerade uppgifter om såväl den sökandes som anhörigas ekonomiska situation. Att stödet till föreningar fick ökad betydelse var förmodligen beroende av den roll som föreningslivet hade i bilden av ett folkrörelsebaserat samhälle som en beståndsdel i det som allt oftare kallade ”det starka samhället”. I 1950-talets socialdemokratiska samhällsvision syftade detta på samverkan mellan den växande offentliga sektorn och stora organisationer av folkrörelsekaraktär. Innebörden av detta var att man försökte upphäva den uppdelning mellan stat och samhälle som utmärkte det borgerliga samhället så som det hade utvecklats under 1800-talet. Därmed skulle även skillnaden mellan myndighetsutövning och social organisering om inte upphävas så minska i betydelse. I denna förändringsprocess passade Allmänna arvsfonden väl in som ett av flera sätt för statsmakten att stödja föreningslivet som något av en grundbult i samhällets organisation. Föreningsbildningen skulle inte vara ett sätt att motverka en stark stat, utan kunde lika väl var ett redskap för styrning av det sociala livet. Med inspiration från Michael Foucault har denna form av maktutövning kallats ”governmentality” eller på svenska vanligen styrningsrationalitet. Staten lånar eller övertar formerna för samhällets organisation från det frivilliga eller rent av oppositionella föreningslivet. Därmed uppnår man en homogenisering av samhället och sprider en allmän känsla av samförstånd och konsensus.

11 *Ansökan om understöd ur Allmänna arvsfonden för studier: Till Konungen, (blankett, 1950-tal). KB. Vardagstrycket.*

12 *Vägledning för bidragssökande, Stockholm: Allmänna arvsfonden 1964. KB. Vardagstrycket.*

KAPITEL 3. KRING SEKELSKIFTET 2000 – MYNDIGHETSUTÖVNING OCH PROAKTIVT FÖRÄNDRINGSARBETE

De flesta historiker är idag överens om att de båda sista decennierna av 1900-talet inledde en tid av stora samhällsförändringar. Men man är dock inte överens om hur dessa skall beskrivas eller hur utvecklingen förklaras. Den snabba utbyggnaden av den offentliga sektorn avstannade på grund av ett försämrat statsfinansiellt läge under 1980-talet, vilket blev tydligt framförallt under den ekonomiska krisen under det följande decenniet. Föreställningen om staten som representant för det starka samhället fick kritik från företrädarna för ett allt mer tydligt civilt samhälle. Nygamla ideella föreningar och de så kallade nya sociala rörelserna, utan den äldre föreningskulturens stabila organisationer, visade en ny livskraft. Även om 1980-talets nyliberala debattörer fick begränsat inflytande påverkades samhället i så måtto att ansvarsfördelningen mellan staten, det civila samhället och de enskilda medborgarna förändrades. Politikernas roll förändrades också på så sätt att de tvingades presentera sig själva och sina budskap i ett allt mer omfattande och kanske rent av påträngande medieutbud. Debattartiklar ersatte tal i riksdagen och regelbundna opinionsmätningar tillskrevs en större betydelse än partiernas medlemsmöten. Statens roll i samhället började mer och mer likna andra sociala aktörers. Till och med ministrar hamnade i tevesofforna och fick tävla på den mediala åsiktsmarknaden och försvara sina beslut i direktsändning. Fler och fler myndigheter använde sig av reklambyråer för att ”synas på kartan” och i några fall agerade man som opinionsbildare, även om detta väckte visst motstånd särskilt bland dem som ogillade budskapen. Statliga institutioner, liksom ideella föreningar började tala om sitt ”varumärke”, vilket måste uppfattas som ett tecken på en anpassning till marknadsekonomin regelsystem. Man måste synas och uppmärksammas, annars finns man inte. Den ursprungliga innebörden av varumärknings, att skydda unika produkter från kopiering eller efterapning, verkar dock inte vara det primära skälet till att man använder denna term. Mer troligt är det fråga om att man inom både den offentliga verksamheten som den ideella sektorn befinner sig i en konkurrenssituation där kännedom om och uppmärksamhet kring den egna organisationen är en

betydelsefull komponent. I ett senare skede kan detta få betydelse för nivån på de anslag och bidrag som tillkommer organisationerna.

Samhälls- och kulturvetare har valt att tala om dessa förändringar som en senmodernitet. Många av det moderna projektets ideal och metoder var även under denna tid en självklar utgångspunkt i beskrivningarna av samhället, men samtidigt talade man om upplösning av system, rent av krackelering av institutionella former och om komplexiteten i samhällets organisation. Det senmoderna samhället har också uppfattats som mer kluvet och uppdelat. Social homogenitet som var ett framträdande ideal under moderniteten ersattes av uppfattningen att olika grupper och individer hade rätt att leva på sitt eget sätt. ”Respekt” för den enskildes leverne och åsikter ersatte ”social ordning” som centralt värde i det vardagliga livet. Livsåskådningsforskare noterade att kring mitten av 1990-talet hade ”den egna hälsan” knuffat undan ”fred på jorden” från tätplatsen när de frågade sina informanter vad de ansåg vara viktigast i deras liv.¹³

Allmänna arvsfonden genomgick under 1990-talet en utveckling som mot denna bakgrund kan förefalla paradoxal. Å ena sidan formaliserades verksamheten genom att man varje år lämnade omfattande redogörelser till riksdagen, som även innefattade förslag till särskilda områden som borde beaktas i den fortsatta verksamheten. Denna utveckling fick en tydlig karaktär när man 2004 ombildades till en egen myndighet, Arvsfondsdelegationen, underställd men inte som tidigare integrerad i Socialdepartementets verksamhet. Den äldre ordningen med en relativt självständig handläggning av Arvsfondens ärenden, utförd av departementstjänstemän och därefter formellt fastställd av regeringen, ersattes av en mer traditionell myndighetsutövning. Å andra sidan kan man under 1990-talet se en påtaglig förändring mot ett mer proaktivt arbetssätt när det gällde att identifiera områden som borde kunna bli föremål för stöd. Tanken att Arvsfonden självt skulle identifiera möjliga sökande och beskriva sociala problem som ännu inte hunnit blir ordenligt uppmärksammas hade förmodligen varit helt främmande bara några decennier tidigare. Det

13 Värdeförändringar studeras regelbundet i det stora projektet European Value Study, som kan följas via www.europeanvaluesstudy.eu.

finns därför all anledning att närmare skärskåda vilka uttryck denna grundläggande förändring tog sig. Detta inte minst för att frågan om en myndighet skall vara reaktiv, dvs ta ställning till inlämnade anmälningar och ansökningar som inkommit, eller proaktiv och på egen hand identifiera problem inom ramen för sitt generella uppdrag, har stor betydelse för synen på myndighetsutövningens roll i samhället. Möjligen kan man se nedanstående citat som tecken på att en ny målsättning var på väg att växa fram:

Det stöd som ges ur Allmänna arvsfonden bör generellt sett medverka till att stärka och utveckla välfärd, livskvalitet, jämlikhet och jämställdhet samt såväl social som etnisk och kulturell integration för fondens målgrupper för att därmed stärka deras ställning i samhället. Detta bl.a. genom gemensamma träffar och erfarenhetsutbyte mellan lokala föreningsdrivna projekt.¹⁴

Det är inte helt enkelt att tolka detta dokument. Termerna ”välfärd, livskvalitet, jämlikhet och jämställdhet” ringar in frågor som under de sista åren på 1900-talet inte var ideologiskt kontroversiella. Alla dåvarande riksdagspartier skulle kunna godta denna målsättning, även om man förmodligen skulle vilja definiera dem på lite olika sätt. Man brukar ibland kalla denna typ av allmänna, värdeladdade, men svårdefinierade politiska formuleringar för överideologier. De kan omfattas av företrädare för olika ideologier inte minst genom sin abstraktionsgrad, men också för att de kan tillskrivas flera olika innebörder och användas i helt skilda situationer. Välfärd kan uppfattas som ekonomisk utveckling och tillgång till materiella resurser eller som en prioritering av kollektiva nyttigheter som till exempel sjukvård. Jämlikhet kan till exempel uppfattas som att alla bör ha lika villkor för den enskildes utveckling eller som en fråga om reell utjämning av ekonomiska skillnader oberoende av arbetsprestationer eller initiativförmåga. Kanske kan man säga att överideologiska termer och begrepp framförallt har en integrerande och sammanhållande funktion i ett samhälle och att denna hänger samman med att deras värdeinnehåll är stort medan det kognitiva innehållet är begränsat.

Det återgivna citatet ger dock ett lite märkligt intryck då den mycket allmänt hållna ideologiska målsättningen följs av den starkt begränsande formuleringen om att medlen skall användas för ”gemensamma träffar och erfarenhetsutbyte mellan

lokala föreningsdrivna projekt”. Av allt att döma har attityden till föreningarnas verksamhets och seriositet förändrats sedan 1950-talet. Då hade man en restriktiv syn och ställde specifika krav på föreningarnas stabilitet över tiden. Nu verkar det snarare som om de föreningsdrivna i aktiviteterna blivit ett självändamål. Möjligen hänger denna förändring samman med att man uppfattar föreningarnas uppgift vara av mer social karaktär, inte bara vara instrument för att genomföra vissa verksamheter. Föreningslivet har blivit redskap för social integration och därmed för att förebygga sociala problem av skilda slag. Men hur man tänkte sig att genensamma träffar och erfarenhetsutbyte i dessa föreningar skulle bidra till att stärka och utveckla några av samhällets mest allmänt formulerade värden framgår inte.

Här kan man ana den tilltro som finns till de föreningsorganiserade verksamheterna inom det sociala området. En enskild eldsjäl kan möjligen bli omskriven i tidningarna, men troligen inte få något slags anslag eller bidrag från samhällets sida. Denna fokusering på föreningar som något av ett grundelement i organisationen av det svenska samhället har sina rötter i det tidiga 1800-talet, men fick sitt kanske mest tydliga uttryck med de så kallade folkrörelserna under seklets andra hälft. Så kallade, eftersom termen folkrörelse inte började användas förrän mer än ett halvt sekel senare och då i samband med att många av de större organisationerna knöts samman till det som helt enkelt skulle komma att kallas för ”rörelsen”, det vill säga de centralorganisationer som fick mer eller mindre officiella band till det socialdemokratiska partiet.

Det förefaller finnas flera grundläggande värderingar bakom denna fokusering på just föreningar som bidragsmottagare. För det första att risken för missbruk av medlen minskar om det finns ett kollektivt ansvar för verksamheten. För det andra, och förmodligen viktigare, att man tänker sig att gemenskapen och föreningskulturen i sig har ett värde. Det är inte bara resultatet, utan även vägen dit som uppmuntras och uppskattas. Föreningarna uppfattas som ett instrument för socialisation och integration av olika grupper i samhället.

Det har även gjorts försök att förklara det ideella arbetet, som är ett centralt inslag i den svenska föreningskulturen, med hjälp av begrepp som identitetsskapande, självförverkligande och meningsgivande.¹⁵ Förutom det som följer med arbete, familje- och vänskapsliv samt medborgarskapet

¹⁴ Allmänna arvsfonden, Årsbok, Stockholm, 1999, s 37.

¹⁵ Johan von Essen, *Om det ideella arbetets betydelse: en studie om människors livsåskådningar*, Uppsala: Uppsala universitet 2008, s 151 f.

strävar många efter att även finna och utföra sådant som kan ”göra skillnad” för andra, eller ge ett bidrag till samhället. Föreningar av skilda slag har då fått en viktig roll, dels förmodligen för att distansera sig till den äldre välgörenheten, dels för att tona ned den individuella insatsen. Till detta kommer att föreningslivet för många spelar en viktig social roll och möjligheterna till ett enkelt umgänge med andra verkar vara en av drivkrafterna bakom det ideella arbetet.

Intressent för föreningarna och deras betydelse för att förverkliga de allmänna målen med Arvsfondens arbete tangerar även en annan fråga. Mot seklets slut pågick även en diskussion bland organisationsforskare om att de sociala rörelserna var på väg att förändras. Inspirerade av den italienske sociologen Alberto Melucci talade man om framväxten av nya sociala rörelser som skilde sig från de gamla genom att de inte hade någon styrelse, inga beslutande möten och knappt heller någon medlemsförteckning. Dessa rörelser uppstod spontant, levde mest genom informella kontakter och gemensamma aktioner eller aktiviteter och avvecklades utan formaliteter när verksamheten upphörde.¹⁶

I samband med att internet byggdes ut under 1990-talet blev denna typ av föreningsbildning mycket vanlig och de lite flyktiga dragen än mer tydliga. Mot denna bakgrund uppfattades Allmänna arvsfondens intresse för föreningar, liksom kravet på att dessa skulle ha visat upp en viss långsiktighet för att kunna komma ifråga för stöd som föråldrad. I årsrapporterna noterades också att unga och särskilt unga med invandrabakgrund uppfattade kravet på föreningsbildning som ett hinder i kontakterna med Arvsfonden. Kortvariga aktioner, enskilda entusiaster och entreprenörer och löst sammanhållna sociala rörelser hamnade utanför regelsystemet, trots att flera av de verksamheter som Arvsfonden ville stödja var organiserade på det sättet. I samband med Arvsfundsdagarna 1996 betonades att för många unga kunde kravet på föreningar av stabil karaktär vara ett hinder för stöd från fonden. Många hade en idé som de ville förverkliga, men de var inte förtrogna med den administrativa teknik som utmärkte det organiserade föreningslivet. Att man förväntades välja styrelse och mötesordförande, fastställa dagordning och föra detaljerade protokoll var långt ifrån självklart och uppfattades kanske rent av som onödigt. Även kravet på att föreningarna skulle ha en viss varaktighet över tid uppfattades som föråldrat. Det var när idén var ny och entusiasmen stor som man behövde

det ekonomiska stödet som bäst.¹⁷ Problemet var inte nytt. Det har i många sammanhang funnits en konflikt mellan kraven på ekonomisk redovisning och möjligheterna att förutse resultaten å ena sidan, och styrkan i det personliga intresset, engagemanget och idériakedomen å den andra.

Även en annan förändring inom det svenska föreningslivet påverkade Arvsfondens arbete. Inom det sociala området hade tidigare de flesta föreningar startats och drivits av personer som själva inte personligen var drabbade av något av de problem som föreningen verkade för att mildra. Organisationsforskare brukar tala om ”föreningar för” något eller några. Därmed hade de en organisatorisk struktur som påminde om 1800-talets filantropiska föreningar. Allt fler föreningar organiserades nu av brukare, klienter, patienter eller i vissa fall deras anhöriga vilka vanligen benämns som ”föreningar av” de berörda. De tidiga fackföreningarna och konsumtionsföreningarna kan nämnas som exempel på äldre föregångare, även om uppbyggnaden av centralorganisationer senare delvis dolde denna funktion.

Genom stöd ur Allmänna arvsfonden har föreningar och andra organisationer under årens lopp kunnat förverkliga nya idéer och visioner avseende verksamhet som förbättrat situationen för barn, ungdomar och personer med funktionshinder. Det har gällt verksamhet som föreningarna och organisationerna själva ansvarat för och som kompletterat de samhälleliga verksamhetsformerna men också verksamhetsformer som samhället svarar för men som brukarorganisationerna fått ett ökat inflytande över.¹⁸

Den uppfattning om relationen mellan staten och föreningarna hade också sin grund i den förändrade roll som tillskrevs det som från och med 1990-talet allt oftare kallades det civila samhället. I sin regeringsförklaring hösten 2006 klagade den tillträdande statsministern Fredrik Reinfeldt att grunden för trygghet och gemenskap och basen för en stark demokrati måste läggas i ett starkt civilt samhälle. Med detta menade han föreningar av skilda slag, idrottsrörelsen, olika kyrkorna och religiösa samfund samt andra typer av ideella organisationer.¹⁹ Tanken på ett starkt civilt samhälle växte dock inte

16 Alberto Melucci, *Nomader i nuet: Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, Göteborg: Daidalos 1992 (orig. 1982).

17 Arvsfundsdagarna 1996. KB. Vardagstrycket.

18 KB. Vardagstrycket. *Kommande inriktning för stöd ur Allmänna arvsfonden. Arvsfondsdelegationen 1995. Opaginerad broschyr.*

19 Statsminister Fredrik Reinfeldts regeringsförklaring 2006-10-06.

fram utan ideologiska konflikter. Framförallt fanns en antydd, men inte alltid artikulerad, konflikt mellan den folkrörelsetradition som hade dominerat diskussionen kring seklets mitt och idén om ett civilt samhälle som satte sin prägel på diskussionen om föreningarnas betydelse några decennier senare. Folkrörelsetraditionen baserades på tanken att dessa fått sin position genom en aktiv kamp från slutet av 1800-talet, men att konflikterna därefter ersatts av ett samförstånd där föreningar, myndigheter och statsmakt samarbetade. Till viss kom folkrörelser till och med att överta samhällsfunktioner som annars skulle ha tillhört den professionella offentliga sektorn. Arbetslöshetsförsäkringen och delar av det internationella biståndsarbetet kan nämnas som exempel på sådana gränsområden. Det civila samhällets organisationer tillskrevs däremot en mer självständig roll och denna självständighet ansågs ha ett egenvärde. I likhet med vad som var fallet i det tidiga föreningsbildandet under 1800-talet lades också större vikt vid föreningarnas innovativa roll i det sociala livet. De förväntades fungera som sociala entreprenörer och leverera den nya kraft och de nya idéer som ett samhälle i förändring behövde.

För att få projektstöd måste organisationen ha utvecklat en ny idé. Det kan till exempel handla om att pröva en ny metod, pröva en helt ny verksamhet eller att vidareutveckla en redan etablerad verksamhet i en ny riktning.²⁰

I denna korta text från 2001 används ordet ny inte mindre än fyra gånger; ny idé, ny metod, ny verksamhet, ny riktning. Det nya tillskrivs något av ett eget värde, vilket inte alls är ovanligt, utan helt i enlighet med det moderna samhällets värdesystem. Om samhället hela tiden förutsätts befinna sig i en utvecklingsprocess kommer ord som gammalt, ålderdomligt, traditionellt att få en negativ innebörd. Man säger ingenting om i vilken riktning allt det nya förväntas gå och det hänger möjligen samman med att man vänder sig till organisationer som arbetar med eller för barn och ungdomar. Att skapa något nytt, att förändra, att utveckla, att gå vidare är självklara nyckelord i all ungdomsverksamhet.

Det finns dock ett grundläggande problem när det gäller hur man skall tolka verksamheten och de beslut om stöd och bidrag som fattats inom Allmänna arvsfonden under dessa båda senaste decennier. I motsats till nästan all annan samhällsverksamhet har man haft tillgång till mer omfattande ekonomiska

resurser än vad bidragsberättigande sökande lämnat in ansökningar om. Man har därför inte behövt prioritera de olika ansökningarna mot varandra, utan endast bedömt om dessa uppfyller de formella kraven när det gäller bidrag. Detta kan ge ett intryck av ett förhållandevis oproblematiskt beslutsfattande som inte innefattar några värderingar eller särskilda hänsyn. Mer tydliga politiska motiveringar återfinns dock i Arvsfondens årsrapporter till riksdagen från mitten av 1990-talet samt i senare direktiv till Arvsfondsdelegationen. I det här sammanhanget, när fokus ligger på Allmänna arvsfondens roll i samhället, ses dock de olika politiska motiverade uppdragen och den faktiskt hanteringen av ansökningar inom fonden som kompletterande inslag i fondens samlade verksamhet.

²⁰ Arvsfondsdelegationen, Årsbok 2001, s 8.

KAPITEL 4. ATT IDENTIFIERA NYA SOCIALA PROBLEM

En av Allmänna arvsfondens centrala uppgifter har således varit att stödja en samhällsform där föreningsbildandet spelat en viktig roll. En annan uppgift har bestått i att upptäcka och fånga in nya typer av sociala problem. Tanken på ”det sociala” som ett särskilt fält inom samhället formulerades på ett tydligt sätt framförallt under decennierna kring 1800-talets mitt. Den traditionella ståndorganisationen var stadd i upplösning, samtidigt som statens roll i samhället var på väg att förändras. Den allt starkare och inflytelserika medelklassen som inte tillhörde något av stånden dominerade den offentliga debatten, samtidigt som allt fler förlorade sin plats i ett bonde- eller hantverkarhushåll och tvingades försörja sig som daglönare med egen hushållning. Som en följd av denna genomgripande samhällsförändring blev det alltmer tydligt att fanns ”sociala problem” som varken hushållen, socknarna eller staten kunde eller ville ta hand om. Även den sociala ansvarsorganisationen var stadd i förändring och de nya problemen uppfattades som nya politiska frågor. Vad man skulle göra med de ensamstående mödrarna, alkoholisterna, de vanartiga barnen och de gamla fattiga som blivit kvar på landsbygden var några av de sociala frågor som pockade på uppmärksamhet. I samband med den socialpolitiska reformverksamheten kring sekelskiftet 1900 skedde sedan ett perspektivskifte från att nödtorftigt försöka hjälpa de mest nödställda till att skapa förutsättningar för att förebygga de sociala problemen. Ett villkor var dock att man lyckades upptäcka och formulera dessa problem på ett tidigt stadium. Detta blev en gemensam uppgift för den tidiga socialvetenskapen och en gradvisa utbyggd myndighetsorganisation.²¹

Det är dessvärre inte möjligt att på ett mer bestämt sätt avgöra när Allmänna arvsfonden bytte strategi och gick från en ganska restriktiv hantering av inlämnade ansökningar till att aktivt söka kontakt med möjliga bidragsgivare och än mer aktivt identifiera områden man ville verka inom. Men med tillkomsten av Arvsfondsdelegationen är denna genomgripande förändring helt klart genomförd. Om de tidigare

återgivna regelverken från 1950-talet visade prov på en viss misstänksamhet mot de sökande, och att man faktiskt skapade svårigheter för dessa genom stränga krav på ansökningar, så verkar motsatsen ha varit fallet under 1990-talet. I de årsböcker som ersatte de mer formbundna årsredogörelserna till riksdagen fanns från mitten av 90-talet särskilda avsnitt inom vilka områden Allmänna arvsfonden själv föreslog att särskilda insatser borde göras. Därmed bidrog man även till att formulera samtidens sociala frågor. Man kan inte säga att Arvsfonden drev denna debatt, snarast speglade man den samtida diskussionen i olika medier och politiska kretsar. Men just därför utgör dessa programförklaringar och problemformuleringar intressanta tidsdokument och speglar en lyhördhet från en myndighets sida att vara ett provaktivt organ inom det sociala området.

Ett viktigt inslag i denna förändring mot att mer självständigt formulera de frågor inom vilka man såg ett framtida verksamhetsfält var en anpassning till en mer publik form för arbetet. Det finns ett genomgående retoriskt inslag i informationsmaterialet under 1990-talet, nämligen att samma eller likartade formuleringar återanvänds gång efter gång utan att man kan härleda dessa till något ursprungsdokument. Denna teknik används i många administrativa sammanhang för att ge ställningstaganden en större tyngd eller annorlunda uttryckt, skapa en diskursiv makt. Upprepningen leder till att formuleringarna får ett större genomslag och kan komma att uppfattas som omöjliga att ifrågasätta. Den auktoritet som finns i dessa formuleringar förs därmed över på dem som använder dem. Om man istället valt att pröva olika formuleringar för att utveckla innebörden och rent av fördjupa förståelsen riskerar man istället att skapa en osäkerhet och en försvagad auktoritet. Framförallt efter sekelskiftet 2000 kan man även finna tecken på att man som myndighet i allt större utsträckning väljer informationstekniker som är anpassade till en såväl massmedial som mer kommersiellt baserad publik kultur. Än mer intressant i det här sammanhanget är de problemformuleringar som går utöver Allmänna arvsfondens grundläggande uppdrag att stödja verksamheter för barn, ungdomar och personer med funktionsnedsättningar.

Helt i linje med den krisdebatt som präglade 1990-talet pekade man ut den växande arbetslösheten

21 Litteraturen om detta är omfattande med se t.ex. Per Wisselgren, *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapernas formering 1830-1920, Stockholm: Symposium 2000*. Roger Qvarsell, *”Det sociala ansvarets organisering”, Medmänsklighet att hyra: Åtta forskare om ideell verksamhet, red. Erik Amnå, Örebro: Libris 1995.*

och då särskilt ungdomsarbetslösheten, men också våld, mobbing och missbruk bland ungdomar som allvarliga samhällsproblem. Effekterna av våldsanvändningen i olika massmedier uppmärksammades, liksom de risker som ungdomar kunde drabbas av i deras allt viktigare roll som konsument. Stödet till projektet "Tittarmakt mot våld" 1997 ligger helt i linje med denna inriktning, medan Arvsfondens intresse för Stadsmissionens projekt om smärtlindring och rehabiliteringsprojektet Värkstaden rör i samtiden aktuella frågor som dock måste sägas ligga ganska långt från fondens ursprungliga uppdrag.²² Olika globala frågor nämns och framförallt betonas att "Ett viktigt område som kommer att uppmärksammas är arbetet mot rasism, främlingsfientlighet och diskriminering".²³ Att detta arbete med att identifiera och ta ställning till aktuella frågor inte var enkelt visas av att man år 2000 framhöll att det även kunde bli aktuellt att ge "stöd till utvecklingsprojekt inom områden som idag inte kan förutses".

Även inom de områden som hörde till Allmänna arvsfondens grundläggande uppdrag kan man finna exempel på hur man sökte efter nya uppgifter eller problemfält. Situationen för barn med kroniskt eller psykiskt sjuka föräldrar är ett exempel på sociala problem som knappast rönt någon uppmärksamhet före 1990-talet. "Bland de grupper som dessutom behöver uppmärksammas finns barn med neuropsykiatriska problem som tal- och skrivsvårigheter, MBD/DAMP m.fl.", skrev man 1998.²⁴ Nytt var också ett intresse för ungdomars medinflytande i samhällslivet. Man talade rent av om behovet av en delad makt mellan ungdomar och vuxna.

För att ge en samlad bild av hur man inom organisationen såg på de sociala frågorna i samtiden kan årsboken från år 2003 tas som exempel. Här listas de frågor som man menade borde ges prioritet inom Arvsfonden. Barn som lever i utsatta situationer och miljöer står i centrum för de flesta av de områden som nämnts, men samtidigt anknuter man till flera av de vid denna tid aktuella publika debatterna. Man vill bidra till att förebygga barns psykiska och fysiska ohälsa och motverka rasism, främlingsfientlighet, homofobi och diskriminering. Särskilt nämns omhändertagandet av ensamkommande flyktingbarn och barn till missbrukande föräldrar. Man vill vidare bidra till att utveckla metoder för att stärka barns möjlighet till självständighet, inflytande och medbestämmande. Insatser för barn

med neuropsykiatriska problem och barn som lever i familjer med långvarigt socialbidragsberoende eller andra ekonomiska problem nämns särskilt. Sedan talas avslutningsvis om att utveckla modeller för att hjälpa barn som utsatts för våld eller bevittnat våld i sina hemmiljöer samt utveckla metoder för att förebygga att flickor i Sverige könsstympas. Programförklaringen illustreras med en bild på ett ensamt barn som kramar ett träd.²⁵

Det är således barn som befinner sig i mycket utsatta och svåra situationer som apostroferas i denna programförklaring. Kontrasten mot de mer vardagliga och rent av lyckliga bilder av fondens barnverksamhet några decennier tidigare är slående. Då handlade Arvsfondens stöd i allmänhet om utrustning för ett rikare friluftsliv under sommarloven eller bättre miljöer kring daghemmen. Det finns anledning att ställa flera frågor kring denna ganska grundläggande förändring av såväl problemformuleringen som av den bild man ger av Arvsfondens roll i samhället. I den omfattande redogörelsen för fondens verksamhet som publicerades 1982 är det alla de små men betydelsefulla bidragen till byggandet av ett välfärdssamhälle som skildras. Bilderna visar välnärda barn som leker, idrottar eller umgås och miljöerna är enkla, men funktionella och prydliga. Skall man tolka förändringen i Arvsfondens beskrivning av sitt uppdrag som uttryck för att barnens livsvillkor genomgått en drastisk försämring kring och efter sekelskiftet? Eller var barnen med allvarliga psykiska och sociala livssituationer tidigare ännu mer osynliggjorda, kanske för att inte störa bilden av den framgångsrika samhällsutvecklingen? Debattklimatet efter den ekonomiska krisen på 1990-talet förefaller att ha gått igenom en dramatisk förändring med en i grunden betydligt mer mörk och problematisk bild av de sociala förhållandena. Särskilt framhölls ofta de ökande ekonomiska och sociala skillnaderna mellan olika befolkningsgrupper, med en tilltagande splittring som följd och ett framtida socialt sönderfall som skräckvision. Att samhällsklimatet i början av 2000-talet gjorde det möjligt att beskriva en rad allvarliga problem för barn och ungdomar utan att detta i sig väckte debatt är anmärkningsvärt. Om förändringen rör de faktiska sociala förhållandena eller debatten om dessa kan kanske inte avgöras i det här sammanhanget. Bilden av att Allmänna arvsfonden mer och mer började se sig som en social problemlösare är dock tydlig. Detta visar sig bland annat i att man använder termer som modeller och metoder när man talar om olika typer av insatser.

22 Allmänna arvsfonden, *Projektkatalog, 1997, s 28 och 33.*

23 Allmänna arvsfonden, *Projektkatalog 2000, förord.*

24 Allmänna arvsfonden, *Årsbok 1998, s 31.*

25 Allmänna arvsfonden, *Årsbok, 2003, s 31 och s 36.*

Med andra ord är det inte bara ekonomiska resurser man kan tänka sig att erbjuda, utan man vill även medverka till kunskapsutvecklingen inom det sociala området. Några år senare skriver man rent av att man i arbetet för att ”stärka den sociala välfärden” även kan bli aktuellt att ge ”stöd till utvecklingsprojekt inom områden som idag inte kan förutses”.²⁶ Det moderna projektets tydliga samhällsbygge har ersatts av en osäkerhet och oförutsägbarhet inom det sociala området.

26 Allmänna arvsfonden, Årsbok, 2000.

KAPITEL 5. FRÅN SOCIALA PROBLEM TILL KULTURELLT ARBETE

Åren kring det senaste sekelskiftet är en svårbedömd period i det svenska samhällets sociala historia, vilket inte minst det så kallade Valfärdsprojektet visade.²⁷ Inom detta försökte man identifiera de luckor som fanns i välfärdsorganisationen och som hade blivit synliga som en följd av den ekonomiska nedgång som präglade 1990-talet. Av än större betydelse för Allmänna arvsfondens arbete var att man samtidigt i den publika debatten påbörjade en gradvis omdefiniering av de sociala problemen i vad man kan kalla för en kulturaliseringsprocess. Detta gällde såväl i beskrivningen av orsakerna till de sociala problemen som när det gällde åtgärder för att skapa bättre levnadsvillkor för de grupper som fonden värnade om. Denna kulturaliseringsprocess fick genomslag inom en rad samhällsområden och den bidrog till vad som kan beskrivas som en perspektivförskjutning från strukturella villkor till individuella val av livsstilar. Ett exempel på detta var att utbildningsnivå allt oftare användes för att bedöma sociala skillnader, inte inkomst eller anställningsförhållande. Inom hälsoområdet skedde en minst lika betydelsefull förskjutning i synen på sjukdomarnas orsaker; från sociala och ekonomiska villkor till den enskildes val av kosthållning och motionsverksamhet. Ett tredje och kanske än tydligare exempel på en sådan kulturalisering var den vikt som lades vid etnisk bakgrund som förklaring till skilda sätt att leva. Kulturaliseringen innebar dock inte bara att allt flera samhällsförhållanden tolkades i kulturella termer, utan även att kultur sågs som en förändrande och utvecklande faktor. Genom att förändra sin självbild och skapa gemensamhetsformer skulle människor själva kunna påverka sina livsvillkor och framtidsutsikter.²⁸

Innebörden av termen kultur har dock i såväl politiska som akademiska sammanhang kommit att breddas eller rent av splittras. Den traditionella innebörden av kultur som olika former av gestaltande verksamhet, till exempel teater, film, musik och konst, lever självfallet vidare, men har breddats till att inkludera populärkultur och massproducerad

kommersiell kultur. Till detta måste läggas vad som inom forskningen brukar kallas för ett antropologiskt kulturbegrepp. Riter, ritualer, fester, evenemang, etikettsregler, sociala konventioner och en rad andra mer eller mindre vardagliga sätt på vilken man skapar identitet och social gemenskap ses här som ett uttryck för en kultur. Framförallt har detta kulturbegrepp använts för att skildra hur olika levnadsmönster och vanor är beroende av etnisk bakgrund. Förståelsen för att även andra sociala gruppbildningar utvecklar egna kulturen har dock ökat och man kan tala om kultur såväl när man beskriver finansvärlden sätt att fungera som lekmönster i en dagisgrupp.

Under 2000-talet förefaller flera av de projekt som fått stöd av Arvsfonden tagit sin utgångspunkt i en föreställning om att kultur och kulturell verksamhet kan användas för att låta allt fler komma till tals i samhällsdebatten, men också för att påverka och förändra attityder och föreställningar om såväl det egna sättet som andras sätt att leva. Man ställde också allt tydligare krav på att de föreningar som skulle få stöd skulle inkludera de berörda barnen, ungdomarna och funktionshindrade i planeringen av projekten och även i arbetet med ansökningarna. Brukardelaktighet var något av ett nyckelbegrepp och för vissa grupper av funktionsnedsatta startades även brukarutbildning, en slags motsvarighet till demokratiutbildning. Även inriktningen på de stöd som gavs till föreningarna präglades av denna orientering mot ett kulturellt perspektiv på samhället. Man kan tala om en långsiktig övergång från ett materiellt stöd, i form av lokaler och utrustning, till ett immateriellt stöd, till exempel hjälp med att starta olika kulturprojekt.

År 2000 startade Arvsfonden efter ett beslut av regeringen en omfattande verksamhet som kom att kallas ”Bemötande med kultur”. Tanken var att bemötandet av personer med funktionshinder skulle förbättras med hjälp av teaterföreställningar, film, musik och litteratur. Särskilt tjänstemän och politiker inom kommunerna, liksom företrädare för föreningar och organisationer såg som lämpliga personer att försöka påverka. Underförstått verkar det som man tänkt att mötet med personer med funktionshinder som visade fram sina konstnärliga färdigheter skulle förändra bilden av och attityderna till dessa. Detta låg helt i linje med regeringens handikappolitik så som den hade utformats av den tidigare ministern Bengt

27 Valfärdsprojektet drevs inom Socialdepartementet 1996–98 och avsatte ett tjugotal publikationer i flera olika serier. För utförlig dokumentation se <http://libris.kb.se>, sökord Valfärdsprojektet.

28 För en diskussion om kulturaliseringsbegreppet se Johan Fornäs et al., *Culture Unbound: Dimensions of culturalisation*, Linköpings universitet: Department of culture studies, 2007.

Lindqvist. Framförallt innebar dessa projektstöd att ett betydande antal teatergrupper bildades och många föreställningar producerades. Huruvida man i praktiken förändrade attityder och bemötande kan nog inte bedömas, men verksamheten anknöt utan tvekan till Arvsfondens idé om brukardeltagande.²⁹

En liknande område gällde ”Barns och ungdomars kulturengagemang” som pågick mellan åren 2005 och 2008 och som avslutades med en större samling på Stockholmsmässan i Älvsjö i oktober 2008.³⁰ Den utvärdering som genomförts rörande dessa projektstöd bekräftar vad som tidigare sagts om övergången till en mer proaktiv hållning inom fonden. Framförallt manifesterades detta genom att en särskild handläggare knöts till området. Därmed förbättrades möjligheten att upparbeta kontakter med de föreningar som var aktuella för stöd och att organisera möten med dessa medan projekten pågick. Även denna verksamhet ligger väl i linje med såväl Arvsfondens förändrade roll vid denna tid liksom debatten om hur olika framtida sociala problem skulle kunna undvikas genom en ökad delaktighet i samhällslivet. Man kan i flera av projektbeskrivningarna ana ett inslag av instrumentellt synsätt när det gäller de kulturella aktiviteterna. Det var inte dessa i sig som stod i centrum, utan den betydelse de kunde få för känslan av delaktighet och möjligheten att komma till tals i samhällsdebatten. Ett intressant exempel på detta gäller ett projekt kring Fornbyn i Skara, ett friluftsmuseum som ligger nära stadens centrum och som länge drabbats av skadegörelse. Man valde då att inte i första hand att anordna aktiviteter för ungdomar, utan istället att stödja dem i att själva ta ansvar för byn.³¹ Samarbete etablerades med fältassistenter, skola och stadens föreningsliv och projektet liknar därmed mer renodlade sociala verksamheter, inte kulturpolitiska sådana. Även dåvarande folkhälsoministern Maria Larsson framhöll, när hon inledde den ovan nämnda Älvsjökonferensen, att Arvsfonden inte kunde leva på gamla meriter utan måste vara beredd att förändra sitt arbete. Som exempel på detta nämnde hon att kulturen även har stor betydelse för folkhälsan och hon påpekade särskilt att konferensens moderator var en före detta sjukhusclown. ”En tydligare koppling mellan vård och omsorg och kultur än en sjukhusclown – det får man leta efter” sa ministern och bekräftade därmed tanken att kulturens värde i allt större utsträckning

kommit att knytas till dess effekter.³² Barns och ungdomars delaktighet i kulturlivet, med också kritik mot alla välmenande styrdokument när det gäller just barn och ungdomars egen kultur samt kulturell verksamhet som instrument för social delaktighet, var också tydligt framträdande inslagen under den stora konferensen i Älvsjö.³³

29 Se Åsa Bringlövs utvärdering av ”Bemötande med kultur”, Allmänna arvsfonden, december 2006.

30 Se Ambjörn Hugardt, ”Barn och ungdomars kulturengagemang”, Allmänna arvsfonden, 2008 samt ”Inbjudan till Arvsfondsdagen 2008”, Allmänna arvsfonden, 2008.

31 Se Hugardt s 44.

32 Maria Larsson, ”Tal vid inledningen av Arvsfondsdagen 2008 på Stockholmsmässan i Stockholm, den 7 oktober 2008”, Kristdemokraterna: www.kristdemokraterna.se/Personsidor/MariaLarsson, (2011-08-23).

33 Inbjudan Arvsfondsdagen 2008, Allmänna arvsfonden 2008 samt Roger Qvarsell, Arbetsanteckningar, 2008-10-07.

KAPITEL 6. FUNKTIONSHINDER OCH TILLGÄNGLIGHET

Det är svårt att finna något socialt område som genomgått större förändringar under 1900-talets andra hälft än det som rör funktionshinder och funktionshindrade. Kring mitten av detta sekel kulminerade en utveckling som hade inletts i början av 1800-talet och som hade rört institutionalisering, separering och pedagogisering av människor med någon form av handikapp. Blinda, döva, utvecklingsstörda och fysiskt handikappade, för att bara nämna några grupper, identifierades och placerades på särskilda institutioner med lärare och annan personal som var specialiserade på just den funktionsnedsättningen. Flertalet av dessa institutioner var placerade i relativt avskilda miljöer, ofta i stora och nästan slottsliknande byggnader. Isoleringen från det övriga samhället och de intagnas egna familjer uppfattades som en del av behandlingen. De som drabbats av något slags handikapp skulle inte behöva utsättas för andras missaktning och inte heller skulle deras anhöriga hindras från att fortsätta sina vanliga liv, genom den belastning som omsorgen om ett handikappat barn medförde. Särskilt när det gällde barn med utvecklingsstörning finns en rad berättelser om att föräldrarna rent av uppmanades att försöka glömma det institutionsplacerade barnet, kanske även att skaffa ett nytt barn som ersättning.

I början av 1950-talet började dock allt fler röster höjas som kritiserade de förhållanden som rådde på många av dessa institutioner för funktionshindrade. Några av Expressens nydanande bildreportage ägnades åt vad som uppfattades som vanvård och inte minst väckte artiklar av den senare välkända Lis Ask Lund stor uppmärksamhet. Från att ha varit ett av de mest försummade sociala områdena kom handikappfrågorna att under några decennier få en framträdande plats i såväl samhällsdebatten som i den konkreta samhällsplaneringen. Allra snabbast gick utvecklingen när det gällde omsorgen om utvecklingsstörda. Medicinalrådet Karl Grünwald spelade en central roll i denna process och han iklädde sig helt och hållet rollen som social reformator och debattör, trots sin formella position som ämbetsman. Detta var dock inte så unikt som man kan förledas att tro. Allt sedan slutet av 1700-talet har stora delar av den offentliga vården utvecklats genom myndigheters och tjänstemäns

agerande, samtidigt som politikerna varit nog så motsträviga.³⁴

Allmänna arvsfonden har stött viss verksamhet för funktionshindrade sedan 1930-talet och under 1960-talet utreddes det om inte denna skulle inkluderas i fondens formella uppdrag vid sidan av stödet till barn och ungdomsverksamheten. Det fanns också förslag om att detsamma skulle gälla stöd till äldre, men den frågan försvann i den politiska process som följde.³⁵ Äldreomsorgen var vid denna tid i likhet med handikappomsorgen stadd i snabb förändring. Man övergav alltmer de gamla ålderdomshemmen och ersatte dessa med moderna servicehus med ett eget boende i kombination med viss behovsstyrd omsorg i kombination med omsorg i hemmen genom rekrytering av så kallade hemsamariter. Det hemideal som låg bakom båda dessa inslag i äldreomsorgen hade historiskt sett sin grund i såväl filantropiska ideal som den hemideologi som framförallt är förknippad med Ellen Key. Tanken att hemmet är den plats där människor kan utveckla sin självständighet och sina intressen och därmed även få sin roll som samhällsmedborgare, passade väl in i 1960-talets ideal. Kritiken mot institutionsplaceringen av stora grupper av människor och kraven på att alla skulle leva så fritt och självständigt som möjligt var viktiga inslag i den radikala samhällskritiken som ännu vid denna tid var mer liberalt än socialistiskt influerad.

Den allmänna handikappolitiska utvecklingen styrdes av två nyckelbegrepp; normalisering och integrering. Alla skulle ha möjlighet att så långt det var möjligt leva på samma sätt som andra, delta i arbetslivet och kunna ta del av utbudet av kulturella och sociala aktiviteter. För att detta skulle vara möjligt krävdes tekniska lösningar av skilda slag på arbetsplatser och i form av transportmöjligheter. Men också förändrade attityder till och förbättrade kunskaper om handikapp bland allmänheten, arbetsgivare och myndigheter. De stöd som lämnades

34 Litteraturen om detta är omfattande. För en intressant blandning av historieskrivning och memoarbok se Karl Grünwald, *Från idiot till medborgare: De utvecklingsstördas historia*, Stockholm: Gothia 2009. En närmast klassisk skildring av det svenska institutionsväsendet finns i Andes Åman, *Om den offentliga vården: Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen: en arkitekturhistorisk undersökning*, Stockholm: Sveriges arkitekturmuseum 1976.

35 Se *Allmänna arvsfonden för barn, ungdom och handikappade: Fondens verksamhet under 50 år, Stockholm 1982, s 235 ff.*

av fonden följde till en början samma mönster som gällde barn- och ungdomsverksamheten. Man stödde fritidsgårdar som var särskilt anpassade till ungdomar med funktionshinder. Tanken på bilar som var anpassade för handikappade hade redan på 1950-talet väckt viss uppmärksamhet och manifesterades särskilt tydligt i utvecklandet av en motoriserad rullstol, den så kallad permobilen.³⁶ Även en rad utvecklings- och utprovningssprojekt fick stöd från Arvsfonden. Kläder anpassade för rullstolsbundna, batteridrivna hörapparater, dagstidningar på kassetband och olika typer av proteser kan nämnas som exempel på sådana stödområden. Genom stöd till handikapporganisationer av skilda slag bidrog man till att information om olika typer av handikapp kunde spridas på ett effektivt sätt.³⁷

Under 1990-talet kan man se flera exempel på att synen på funktionshinder, som var den nya termen när handikappbegreppet hade blivit ålderdomligt och belastat, var stadd i förändring. Så diskuterades till exempel kvinnliga funktionshindrades sexualitet, relationer och möjligheter till moderskap på en konferens med stöd från Arvsfonden, samtidigt som man hade modevisning av kläder. Normaliseringssträvanden kan sägas ha lämnat de tekniska och praktiska sidorna av funktionshindren för att mer uppmärksamma emotionella och kulturella frågor. Att låta funktionshindrade få komma till tals, höras i samhällsdebatten och berätta om sina liv är också ett tidstypiskt inslag i 90-talets projektstöd. I Lund genomfördes en intervjustudie med rubriken ”4 tjejer, 4 handikapp” inom vilken en ung kvinna med ryggmärgsskada, en med astma- och allergiproblematik, en med diabetes och slutligen en som led av afasi samtalade om gemensamma problem och personliga erfarenheter.³⁸ Ett annat exempel rör den insamling av dagboksberättelser som genomfördes av Nordiska museet den 4 november 1997 där ett mycket stort antal personer själva eller med stöd av intervjuare alternativt assistenter berättade om hur en vanlig dag kunde se ut. Ett urval av dessa berättelser publicerades i bokform med kommentarer av några forskare inom området.³⁹ Bokens uppläggning medförde att man kunde förmedla mycket konkreta berättelser om praktiska svårigheter, relationer till

36 *Allmänna arvsfonden, 1982, s 240*

37 *Allmänna arvsfonden, 1982, s 256 ff.*

38 Se vidare (Charlotte Rudenstam), *Kvinnor i rörelse: Utvecklingsprojekt för kvinnor med funktionshinder, genomförda med stöd ur Allmänna arvsfonden, Arvsfondsdelegationen 1996, bland annat s 27.*

39 *Avig eller rät: Om funktionshinder i vår vardag, red Christina Westergren & Catharina Magnusson, Stockholm: Carlssons 2000.* Alla insamlade dagböcker är bevarade och förvaras på Nordiska museets arkiv i Stockholm. Parentetiskt kan nämnas att en av författarna till denna rapport, Roger Qvarsell, även medverkade med en artikel i *Avig eller rät.*

anhöriga, känslor av utanförskap och beroende, samtidigt som övergripande samhällsfrågor belystes.

Ett annat område som fick omfattande stöd gällde hur man inom skolans värld hanterade funktionshinder och funktionshindrade, samt studier och utvecklingsarbete kring exempelvis läs- och skrivsvårigheter och neuropsykiatriska tillstånd. En sådan studie tog sin utgångspunkt i FN:s konvention om barns rättigheter och vilka återverkningar konventionen hade för skolans arbete. Ett annat projekt rörde vad man kallade skolans psykosociala tillgänglighet. Med detta begrepp syftade man på att tillgänglighet inte bara handlade om fysiska hinder som trappor och trösklar, utan även lärares och elevers attityder samt den funktionshindrades känsla av att vara delaktig eller utestängd.⁴⁰

Ett av de mest intressanta exemplen på hur man försökte närma sig en specifik målgrupp gällde Riksförbundet för Social och Mental hälsa (RSMH) som utarbetade ett program för stärkandet av framförallt den mentala hälsan med en typografisk och språklig utformning som direkt kopierade en körkursutbildning.⁴¹ Något egentligt skäl till att låta bilhantering och bilvård fungera som en metaforisk skildring av behandlingen av mental ohälsa anges inte. Den aktuella gruppen är sannolikt i mindre utsträckning bilförare än andra, inte minst av ekonomiska skäl, och den så kallade motorintresserade ungdomen är inte överrepresenterad när det gäller psykisk sjukdom. Men oavsett det något gåtfulla i själva idén bakom projektet är det intressant, eftersom det är så konsekvent genomfört.

Till att börja med beskriver man kroppens funktioner i mekaniska termen: kroppen-drivmedel-energi är det som behövs för att föra en människa framåt i livet. Liknelsen med bilen-drivmedel-bensin är då lätt funnen. Det som inte sägs något om är varför människokroppen skall framställas på just det sättet. Brist på energi är ett klassiskt sätt att beskriva melankoliska eller depressiva tillstånd, men denna metaforik har en helt annan innebörd om man vänder sig till människor med vanföreställningar eller ett maniskt beteende. Liknelsen drivs sedan ett steg längre när man djärvt påstår att den mänskliga kroppen hälsa kan ses som ett energisystem. Det krävs Motion, Näring, Vätska, Tankar, Andning, Dygnsrhyth och att Ha kul för att driva människokroppen framåt.

Bilmetaforiken används även för att framföra kritik mot övertro på den farmakologiskt inriktade

40 Karin Paulsson & Lina Stenberg, *Särskild, särskild eller avskild: Om skolsituationen för elever med rörelsehinder, 2006.*

41 *Friskvård & livsstilsfrågor. Riksförbundet för social och mental hälsa, 2009.*

psykiatrin. ”Medicin (underförstått: psykofarmaka) är som att måla över rostén på bilen utan att åtgärda angreppen. Rosten kommer igen – mycket värre”. Och ”att inte lyssna på BIVERKNINGAR är som att tejpa över varningslampan som blixtrar”. Kritiken mot den samtida psykiatriska medicinen formuleras även utan denna typ av metaforik. ”Olyckligtvis utgår den traditionella medicinska läkarvetenskapen från att psykisk ohälsa är ett hinder i vägen för lycka, och att den därför skall bekämpas som en fiende som attackerar kroppen.” Tvärtom: ”Den psykiska ohälsan kan istället ses som en gåva vars syfte är att återbringa balansen i din kropp.” Det förefaller som den grundläggande tanken bakom denna hälsofilosofi är att den enskilde har en egen inre kraft till förändring, som måste vara utgångspunkten för varje försök att komma ur den psykiska sjukdomen. Självkänsla, egna tankar om vad man vill med sitt liv, att inte ta för stor hänsyn till fördomar och förutfattade meningar framstår som grundläggande. Sedan kan man ta hjälp av en rad metoder för att stödja dessa inre krafter, som att sluta röka, motionera och vad man kallar för ”skrattgympa”. Homeopati, kinesiologi, ljusterapi, healing och rosenmetoden nämns också utan att man tar ställning till om dessa metoder är effektiva eller välmotiverade. Skriften slutar som den börjar med en bilmetafor: ”Tack för åkturen. Du är en fantastisk chaufför”.⁴²

Det är inte helt enkelt att tolka innebörden av denna skrift och inte heller är det självklart varför Allmänna arvsfonden ansåg detta värt ett ekonomiskt stöd. Klient- och brukarorganisationer fick mot slutet av 1900-talet ett stort inflytande över organisationen av den offentliga vården. Inte minst gällde detta RSMH som påverkade den så kallade psykädelsreformen på 90-talet i riktning mot en ökad satsning på eget boende och en lokal kommunal dagverksamhet, istället för en landstingsdriven mer institutionaliserad och medicinskt orienterad behandling. Men den här aktuella handboken representerar något annat. Man tar tydlig ställning till vad psykisk sjukdom är för något, man menar att det finns en viktig psykisk kraft i det som kallas sjukdom och man ger rekommendationer när det gäller vilka behandlingsmetoder som skall användas.

⁴² *Friskvård & livsstilsfrågor, citaten från s 6, 9, 16, 23 och 89.*

KAPITEL 7. BARNS OCH UNGAS PSYKISKA HÄLSA

Den 4 november 2008 arrangerade Allmänna arvsfonden en konferens i Norra Latins lokaler i centrala Stockholm om ungas psykiska ohälsa. Den oklara termen ”unga” används i det här sammanhanget som en samlingsbeteckning på barn, ungdomar och unga vuxna.⁴³ Man hade valt den dramatiska rubriken ”Tillbaka till livet”, som vanligen brukar användas när man talar om hur någon överlevt en mycket svår cancersjukdom.⁴⁴ Kanske speglar denna rubrik ett av det senmoderna samhällets stora bekymmer: Hur kommer det sig att barnen inte verkar ha det särskilt bra, trots att 1900-talet var tänkt att bli ”barnets århundrade”? Har Ellen Keys gamla proklamation kommit på skam eller har möjligheterna att forma barnens livsmiljö i grunden förändrats? ”Varför mår barnen inte lika bra som de har det?” frågade sig två barnläkare i boken *Välfärdslandets gåta år 2009*.⁴⁵ Grundtanken i boken är att barnen fått det påtagligt mycket bättre under 1900-talet. Barnarbete har förbjudits, aga är förbjuden i skolan sedan 1950-talet och i hemmen sedan 1970-talet. Det finns en särskild barnombudsman som skall granska samhällsutvecklingen och de politiska besluten ur barnens perspektiv. Föreningen ”Barnens rätt i samhället” (BRIS) har inrättat telefonjourer dit barn som har problem, men ingen att tala med, kan ringa. Tanken att barnen har en betydande rätt till självbestämmande har prövats i domstolar i samband med skilsmässor och vårdnadstvister. Konsumtionsforskare har påvisat att familjernas konsumtion och fritidssysslor i allt större utsträckning styrs av barnens önskemål. Listan på förändringar och framsteg när det gäller barnens rättigheter och möjligheter att växa upp under trygga och goda förhållanden kan göras lång, mycket lång, och ändå får vi dessa alarmerande rapporter om en försämrad psykisk hälsa.

Har barnen rent av kommit i kläm när föräldrarna försöker göra karriär, söka nya upplevelser på fritiden och odla sina sociala kontakter på en och samma gång? Eller ligger problemet i att en del barn har fullmatade kalendrar med skola, fritidsaktiviteter och umgänge med kompisar, medan andra lever isolerade och

bara umgås med verkliga eller påhittade personer på dataskärmen? Tanken att barnen i ett välfärdssamhälle mår så dåligt att man kan tala om psykisk ohälsa verkar vara mycket skrämmande för de flesta och flera än en debattör har talat om en väckarklocka som larmar om att något gått fel i samhällets utveckling.⁴⁶

Frågan om barns och ungas själsliga ohälsa är dock inte på något sätt ny, varken i samhällsdebatten eller för Allmänna arvsfonden. Psykiatriker, barnläkare, pedagoger och samhällsdebattörer har regelbundet givit uttryck åt sin oro över barnens själsliga tillstånd, ända sedan det förra sekelskiftet. Även Arvsfonden har ägnat frågan en betydande uppmärksamhet från 1930-talet och framåt. Det har dock varit något oklart vad det är hos barnen man reagerade på och hur man definierade problemet. Den legendariska barnläkaren och professorn Isak Jundell skrev 1915 en liten men principiellt viktig artikel med rubriken ”Brustna sinnen” i *Barnens Dagblad, den lilla tidning som gavs ut i samband med firandet av Barnens Dag*.⁴⁷ Ämnet var allvarligt; Jundell pekade på att det hade visat sig att allt fler barn faktiskt led av allvarliga själsliga svårigheter. Många av dessa blev hårt och grymt behandlade eftersom man inte förstod att de var sjuka utan uppfattade deras beteende som tecken på olydnad eller elakhet. För att barnläkarna skulle kunna lära sig mer om dessa barn och ge dem god omvårdnad och uppmanade han festdeltagarna att lämna bidrag till en framtida medicinpedagogisk klinik vid Stockholms högskola. Isak Jundell var inte först med tanken att ett sjukdomsliknande tillstånd kunde ligga bakom det man i allmänhet såg som rena uppfostringsproblem. Åren kring först världskriget blev allt fler övertygade om att antalet barn som drabbades av själsliga problem ökade kraftigt. De mest auktoritativa uttalandena kom från barnläkaren och näringsforskaren Adalbert Czerny som konstaterade att ”utan tvivel tilltager antalet fall av nervösa rubbningar hos barn mer och mer”. Czernys egen förklaring var att den gamle familjeläkaren med sin personliga kunskap om barnens uppväxtmiljö hade blivit mer sällsynt och barnsjukvården istället knutits till stora institutioner.⁴⁸

Inom såväl medicinen som pedagogiken var man i slutet av 1800-talet osäker på om barn och unga

43 Magnus Karlsson, Ungas psykiska ohälsa och den ideella sektorn, Allmänna arvsfonden 2008.

44 (Allmänna arvsfonden), Inbjudan till Tillbaka till livet. En konferens om ungas psykiska ohälsa, Norra latin, 4 nov. 2008.

45 Frank Lindblad & Carl Lindgren, *Välfärdslandets gåta: Varför mår barnen inte lika bra som de har det?* Stockholm: Carlsson 2009.

46 Se Lindblad/Lindgren.

47 Isak Jundell, ”Brustna sinnen”, *Barnens Dagblad*, 1915.

48 Adalbert Czerny, *Läkaren som uppfostrare*, Stockholm: Svenska andelsförlaget 1916, s 79, (orig. 1908).

verkligen kunde drabbas av något som liknande en psykisk sjukdom. Barnen kunde vara sinnesslöa, dåligt uppfostrade eller rent av vanartiga, men inte psykiska sjuka. Kring sekelskiftet 1900 skedde dock en förändring i sättet att se på barnens själsliga utveckling som bland annat fick till följd att man tydligare framhöll att barnets sinne var mycket känsligt och beroende av hur det blev behandlat och vilken livssituation det befann sig i. Barnen reagerade dock annorlunda än vuxna, kanske med en svårtolkad tystnad och slutenhet eller med ett beteende som kunde uppfattas som tecken på en bristfällig uppfostran, dålig karaktär eller rent av elakhet. Ville man förstå detta krävdes något av en synvända; barnet var inte ett tomt och oskyldigt käril, utan en komplex och känslig varelse. Barnläkarna använde då den i samtiden vanliga metoden för att flytta intresset bort från det enkla moraliserandet, nämligen att tala om ett sjukdomstillstånd. Framförallt var det den diagnostiskt oklara termen psykopati som kom till användning. Och inom den psykoanalytiska rörelsen kom Anna Freud att omvandla faderns intresse för barndomsupplevelsernas betydelse för den vuxna människan till ett intresse för barnens egna erfarenheter och reaktioner.⁴⁹

Under mellankrigstiden inrättades flera mindre skolhem för ”nervösa och psykopatiska barn”, vanligen tillkomna genom enskilda initiativ men med ett mer eller mindre utvecklat samarbete med barnavårdsnämnder och skolor i närområdet, samt i viss begränsad utsträckning även med den allmänna psykiatriska sjukvården. I G.H. von Kochs och Henry Rooths försvarsskrift för Arvsfonden från 1938 gavs flera bildexempel från de skolhem för så kallade psykopatiska barn till vilka fonden hade bidragit.⁵⁰ Det är oklart om detta val av exempel berodde på att stödet hade avsett byggnader som var lätta att återge på bild, eller om ändamålet antogs uppfattas som angeläget och därför passade väl in i argumentationen för fondens verksamhet.

I en process som tog sin början under 1930-talet övertog den allmänna sjukvårdsorganisationen ansvaret för den barnpsykiatriska verksamheten och därmed minskade även Arvsfondens engagemang inom området. Man kan också tala om en viss förskjutning

i perspektiven på barns och ungas psykiska ohälsa genom att det medicinskt-pedagogiska synsätt som dominerat under mellankrigstiden gradvis ersattes av ett socialt och socialpsykologiskt perspektiv. En bidragande faktor till detta var att antalet utbildade socionomer och antalet kuratorsbefattningar ökade kraftigt. Intresset för familjehistoria och sociala relationer påverkades även av debatten kring och inflytandet från psykoanalytiska och psykodynamiska teorier.

I likhet med den generella utvecklingen inom psykiatrin kännetecknades diskussionen om barns psykiska ohälsa kring det nya sekelskiftet av ett slags dubbelt eller kluvet seende. Å ena sidan profilerades en del av den barnpsykiatriska forskningen i neurologiskt eller neuropsykiatrisk riktning. Å andra sidan kom de socialpsykologiska frågorna att allt mer lägga tonvikt vid de enskilda människornas självbilder och identitetsuppfattningar. Intressant nog gav Allmänna arvsfonden omfattande stöd till båda dessa riktningar eller utvecklingslinjer inom området. Det förefaller som oron över barnens psykiska hälsa, inte de olika försöken till orsaksförklaringar eller metoder, styrde fondens arbete.

Det förmodligen enskilt största projektstöd som Allmänna arvsfonden delat ut under det senaste decenniet anknöt till arbetet med att utveckla diagnostiska metoder och vårdprogram inom det neuropsykiatriska området vid Göteborgs universitet. Fondens stöd avsåg enligt en formulering främst ”att stimulera till uppbyggnad av samarbete och vårdkedjor i Sverige kring de aktuella handikappgrupperna”, det vill säga de som vanligen gick under samlingsnamnet ”bokstavs barnen”.⁵¹ Som exempel på omfattningen av denna inriktning kan nämnas att fonden 2002 anslog inte mindre än 5,3 miljoner till den barnneuropsykiatriska forskargruppen i Göteborg.⁵² Detta stöd från Arvsfondens sida är särskilt intressant av två skäl. Generellt gäller att Arvsfonden inte stödjer renodlade forskningsprojekt och inte heller sådan verksamhet som faller in under de uppdrag som kommuner och landsting har. Däremot kan man stödja utprovning av metoder som utvecklats inom forskningsprojekt. Det förefaller som man i det här fallet ligger i gränslandet mellan dessa områden, eftersom det vetenskapliga arbetet ägde rum parallellt med implementeringen av vårdprogram. Men än mer intressant är att man i det här fallet gav omfattande stöd till en verksamhet som var omdiskuterad och ifrågasatt i den samtida samhällsdebatten. De neuropsykiatriska diagnoserna

49 Se vidare Roger Qvarsell, ”Från vanart till psykopati: Om barnpsykiatris framväxt i Sverige under mellankrigstiden”, *Lychnos* 1985, s 176 ff. Det finns en omfattande litteratur om gränslandet mellan pedagogik och medicin. Se till exempel Helena Hörnfeldt, *Prima barn, helt u.a.: Normalisering och utvecklingstänkande i svensk barnhälsovård 1923–2007*, Stockholm: Makadam 2009 och Alice Boardman Smuts, *Science in the Service of Children 1893–1935*, New Haven: Yale University Press 2009.

50 Gerard Halfred von Koch & Henry Rooth, *Allmänna arvsfonden: En orientering*, Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1938. Se även Roger Qvarsell & Annika Sandén, *Arvsolitik och sociala frågor*, 2008, s 15.

51 AA, Årsbok 2001, s 115.

52 AA, Årsbok 2002 s 92; se även 2003 s 31.

diskuterades vid denna tid inom såväl nationella som internationella barnpsykiatriska kretsar, samtidigt som hela området blev föremål för en genomgripande kritik från samhällsvetenskapligt och vetenskapsteoretiskt inriktade forskare. Göteborgs universitet blev även fällt i en domstolsprocess för forskargruppens sätt att hantera sitt journalmaterial. Verksamheten hade trots detta ett starkt stöd från anhängarföreningar till de berörda barnen och från olika forskningsfinansiärer och kritiken tystnade efter några år. Mönstret känns igen från internationella studier av andra neuropsykiatriska projekt, där inte minst anhängarorganisationer visat sig ha mycket stort inflytande över den psykiatriska verksamhetens inriktning.⁵³ Arvsfonden har även stött näraliggande områden inom det medicinsk-psykologiska området och då särskilt tillämpningen av forskning när det gäller läs- och skrivsvårigheter och allmänna inlärningsproblem.

Den tidigare nämnda konferensen om ungas psykiska hälsa i november 2008 kan sägas representera den andra sidan av barn- och ungdomspsykiatriens komplicerade läge. Här kombinerades populärpsykologiska synsätt med en idealistisk syn på möjligheterna till genomgripande förändringar av de sociala relationerna i samhället. Man framhöll i flera inlägg vikten av att alla blev sedda och att alla skulle få komma till tals. Begreppet ”röster” gavs i flera inlägg karaktären av ett politiskt begrepp med innebörden att ”brukarnas röster” skulle blandas med ”politikernas röster” och ”experternas röster” till ett demokratiskt samtal. Även konferensen i sig själv, som med en formulering som annars är vanlig i kyrkliga sammanhang kallades ”den här dagen”, uppfattades som ett uttryck för en sådan demokratisk röstblandning. Med hjälp av livskunskapsundervisning i skolan skulle man öka den sociala kompetensen, utveckla ett socialt entreprenörskap och låta alla ”vara med och bygga det goda samhället”. ”Tilltro till sig själv” var ett annat nyckelbegrepp som användes flitigt, liksom ”självkänsla”. Vuxenblivandets problem diskuterades och då inte minst när det gällde de unga vuxna som var ”inaktiva”, det vill säga varken arbetade eller studerade. Ett identitetsskapande arbete skulle ge trygghet åt alla och då inte minst åt ”HBTisar”, som uppenbarligen uppfattades som en enhetlig grupp. Och folkhälsoministern Maria Larsson talade om behovet av ”folkbildning kring själen”. I den mån andra kan hjälpa till så är det framförallt genom ”eldsjälar” som

har en förmåga ”att göra skillnad” för andra.⁵⁴

Syftet med denna sammanställning av ”röster” från konferensen om barns psykiska hälsa är att försöka pröva möjligheterna att fånga det ideologiska sammanhang som förefaller ha funnits kring en betydande del av Arvsfondens stöd inom området. Det förefaller rimligt att karaktärisera de grundläggande utgångspunkterna som starkt individualiserande och med en blandning av kulturalisering och psykologisering. Alla människor kan förändra sin livssituation och detta framförallt genom ett stärkt självförtroende, en ökad självkänsla, identitetsförmering, en vilja till förändring och ett starkt socialt stöd. Strukturella faktorer som helt dominerade debatten några decennier tidigare lyser nästan helt med sin frånvaro, även om resursbrist i skolan och ungdomsarbetslöshet nämns. Identitetsskapandet uppfattas som en fråga om självkänedom och individuella livsstilsval och inte som tidigare främst relaterat till arbete och fritidsintressen.

53 Den mest omfattande kritiken finns i Eva Kärfve, *Hjärnsnöken: DAMP och hotet mot folkhälsan*, Eslöv: Symposion 2000.

54 Framställningen baseras på Roger Qvarsell's arbetsanteckningar vid konferensen ”Tillbaka till livet”, 2008-11-04, i förf. ägo. Citaten återger muntliga formuleringar och kan därför här ha en något annorlunda språklig utformning.

KAPITEL 8. OMSORGEN OM BARNEN

De här delundersökningarna baseras på ansökningar till Allmänna arvsfonden. Utgångspunkten är det diarium som påbörjades över ansökningarna från år 1928, det år då Allmänna arvsfonden bildades. Sedan följs socialdepartementets expeditionslistor och konseljhandlingar. Genom ansökningarna går det att skaffa sig en bild av vad det är för behov och krav som människor i Sverige har sökt stöd för, var någonstans luckor i samhällskroppen finns och har funnits. Genom att studera och följa ett litet fåtal områden, som gott och väl kan fungera som representanter för Arvsfondens stödverksamhet genom åren, samt hur stödbehovet har förändrats från tillkomståret 1928 och fram till mitten av 1970-talet, ges en inblick i det svenska samhället med avseende på sociala frågor, i en tid med stora förändringar inom den sociala vård- och omsorgsverksamheten.

Vård och omsorg har historiskt sett varit en angelägenhet för de närstående. Om några sådana helt enkelt inte fanns, eller om resurserna inom ramen för hushållet helt enkelt inte gjorde det möjligt att ta hand om en gammal förälder eller en annan sjuklig närstående, har den kristna kyrkan allt sedan dess tillkomst bistått lokalsamhället med smärre vård- och omsorgsfunktioner. I praktiken har det sett ut så ända fram i modern tid, till dess den offentliga vården etablerats. Idag har den kristna kyrkan åter en viktig funktion inom den frivilligbaserade sociala sektorn. Ytterligare en delundersökning studerar barnträdgårdarna, som framförallt växte fram under 1910-talet. Med industrialiseringens framväxt och med kvinnors inträde på den offentliga lönearbetsmarknaden växte behovet av barnomsorg. En sista undersökningsdel studerar fritid. Som företeelse omgärdades den under 1940-talet av stort politiskt intresse. Fritid behäftades av politiker och planerare med löften, men också av färd. Hur skapades berikande fritidssysselsättningar för barn och unga vuxna?

Barnträdgårdarna, eller barnkrubborna som de också hette, kom till i övergången mellan bondesamhället och det industrisamhälle som växte fram. Ensam kvinnor, och mindre bemedlade familjer, måste helt enkelt lämna sina små till någon under tiden för arbetet. Huruvida kvinnor överhuvudtaget skulle lönearbeta utanför hemmet utgjorde vid tiden ämnen för politisk och kulturell debatt. Kvinnors samhällsroll var i det förindustriella

samhället knuten till hemmet. Det var som hustru eller som piga hon erhöll sin försörjning. Som ensamstående fanns få möjligheter att klara sig. Detta gällde även för män, men kvinnor var knutna till äktenskapet även i moraliskt hänseende. Men under 1920-talet var förhållandena dock på väg att förändras. Ett stort kvinnoöverskott förde med sig att kvinnor helt enkelt var tvungna att försörja sig på egen hand.

I och med industrialiseringen kom i stället individen att utgöra denna minsta enhet. Kvinnor kunde nu försörja sig i städernas industrier. Men normer om kvinnors förväntade försörjningsroll var fortsatt intakt. Också folkhemsvisionärerna tänkte sig kvinnan som hustru och som mor ansvarande för det uppväxande släktet.

Barnträdgårdarna kom till i en tid av ideologiska motsättningar kring kvinnors egentliga roll i samhällslivet. Barnträdgårdarna skulle stötta och hjälpa de barn vars föräldrar av en eller anledning inte uppfostrade barnen i hemmet. Barnträdgårdarna kunde på detta sätt fungera som ett alternativ till barnhem eller fosterhemsplacering: föräldrarna kunde hålla kontakt med sina små, men överlämna fostran till de ställföreträdande mödrarna på barnträdgården.⁵⁵ Den ideologiska utgångspunkten var dock att barnträdgårdarna inte skulle ersätta familjen eller överta dess ansvar och arbete. Den grundläggande inställningen var att kvinnor hade en naturlig moderlighet och att denna var en viktig kraft i samhället. Barnträdgårdarna skulle inte överta mödrarnas kärleksfulla och pedagogiska uppfostran, bara träda in när mödrarna själva inte förmådde göra det.

Därtill var detta en expansiv period i städernas urbanisering. När industrierna växte till antal och omfång kom städerna under 1900-talets första hälft att få en annan befolkningsstruktur. Många barn föddes nu och växte upp i städerna och det ansågs allmänt vara gott för barn att också vistas på landet. För stadsbarnen organiserades därför kolonivistelser. Stiftelsen ”Mitt sommarbarn i Linköping” ansökte i juni 1944 om medel ur Arvsfonden för att på allvar få igång koloniverksamheten i Pinnarp strax utanför Kisa i Östergötland. Det var förste provinsialläkaren i Östergötlands län som hållit i pennan och han

55 Ann-Katrin Hatje, *Från treklång till triangeldrama: Barnträdgården som ett kvinnligt samhällsprojekt under 1880–1940-talen*, Lund: Historiska media, 1999, s. 44 f.

framhåller vistelsens läge och planering, som ytterst tillfredställande. Härvidlag hade hänsyn tagits till de råd och anvisningar som Socialstyrelsen utfärdat 1944 om vad dessa sommarvistelser skulle syfta till och hur de var tänkta att fungera. Att barn behövde komma ut var en följd av urbaniseringen. Staden Linköping, framhöll provinsialläkaren, hade växt ordentligt och saknade helt anordningar för barn att komma iväg på kolonivistelse. ”Här föreligger alltså en stor brist i barnvården, som det bör vara angeläget för det allmänna att medverka för att undanröja”.⁵⁶

I augusti samma år ansökte Föreningen Värmlands Mödra- och Barnavårn medel ur Arvsfonden för att genom ett köp av en fastighet kunna utöka och permanenta den verksamhet som startats tre år tidigare och som visat sig både efterfrågad och fungerande. Föreningen hade kommit till för att ”verka för tillkomst och drift av vilohem åt trötta mödrar och husmödrar och för kolonivård åt klena barn”.⁵⁷ Den här föreningen var mer än den förra inriktad på att rent allmänt förbättra barns hälsa, i synnerhet att stärka dem under den tid på året då många barn tenderar att bli sjuka av influensor och förkylningar, det vill säga vårvintern. För barn i förskolåldern och skolåldern är månaderna efter nyår den sämsta och föreningen ansåg det därför mindre bra att vänta med hälsoskyddande åtgärder till sommaren. Då har de flesta barn det riktigt bra, hette det, eftersom de hygieniska förhållandena då är ganska gynnsamma; barnen är ute och maten oftast bättre. På vintern däremot aktualiserades de brister som var den tidens stora problem och som var verklighet för många människor, nämligen trångboddheten som gjorde det svårt att tvätta sig och hålla kläderna rena, kanske också att hålla sig varm. Därtill var mathållningen sämre då det rent allmänt fanns färre färskvaror att tillgå. Detta gjorde det ”synnerligen önskvärt med koloninstitution för skolbarn och yngre barn framförallt under vårvintern”.⁵⁸

Föreningen hade tidigare huserat i lokaler som tillhörde en badkoloniförening. Till en början uppläts de helt utan avgift men nu var hyrorna högre än vad föreningen klarade av. En fastighet skulle därmed lösa en rad praktiska problem. Inte minst skulle barn från hela länet då kunna komma ifråga. Verksamheten finansierades genom insamlingar och donationer från föreningar i närheten och från enskilda. Det möjliggjorde för föreningen att år 1943 under våren och hösten ta emot hela 121 barn.

56 5 juni 1944, inkommet till Socialdepartementet. Konseljakterna, RA.

57 7 augusti 1944, inkommet till Socialdepartementet. Konseljakterna, RA.

58 7 augusti, 1944, ansökan till Socialdepartementet. Konseljhandlingarna, RA.

Vården var kostnadsfri för barnen, men där föräldrar eller anhöriga stod för resorna till och från kolonin. Ansökningarna var många och långt fler än de platser som fanns att tillgå, trots att verksamheten ansågs ha utvecklats på ett glädjande sätt. Vem kom då ifråga för de eftertraktade platserna? Barnen uttogs i samarbete med vederbörande tjänsteläkare, disktriktsköterskor, barnavårds- och hälsovårdsnämnder. Med anslag från Arvsfonden skulle föreningen kunna permanenta kolonin, vilket skulle innebära att platser för 20 till 25 barn ständigt skulle kunna beläggas, året om. Här ser vi alltså ett nära samarbete mellan frivilliginsatser och det offentliga samhället.

En annan form av vård och omsorg om barn utanför hemmet rörde dem vars mödrar var studenter. Det här var tiden för stora förändringar av kvinnors försörjningsroller. I det traditionella agrarsamhället utgjorde hushållet samhällets minsta ekonomiska och sociala grundenhet. Detta skulle förestås av de äkta makarna. I och med industrialiseringen kom individen i stället att utgöra denna minsta enhet. Kvinnor, vars samhälleliga roll i det förindustriella samhället var den som hustru och mor, kunde nu försörja sig i städernas industrier. Men också folkhemsvisionärerna tänkte sig kvinnan som hustru och som mor ansvarande för det uppväxande släktet. Hushållet skulle också nu förestås av de äkta makarna, där mannen utförde lönearbetet och hustrun ansvarade för arbetet i hemmet. Hemmet placerades i ”politikens kärna” och omsorgen om barnen var metaforiskt omsorgen om samhället.⁵⁹ Hemmet ansågs vara kvinnans naturliga plats. Men den svenska folkhemsretoriken rymde samtidigt ideal om den yrkesarbetande, självständiga kvinnan. Alva Myrdal menade att kvinnornas kamp för utbildning och förvärvsmöjligheter visserligen hade genererat stora framgångar för kvinnors frigörelse, men att utvecklingen likväl gick mycket långsamt. Kvinnors arbete sågs alltför ofta som ett supplement till makens inkomst, varpå hemarbetet måste skötas som ett dubbelarbete.⁶⁰ Myrdal menade att det var gamla tiders ideal och normer som fördröjde anpassningsprocessen och att lösningen på dessa jämställdhetsproblem stod att finna just i arbetsfördelningen mellan män och kvinnor.⁶¹ Andra menade att just det dubbelarbetande som Alva Myrdal tog strid emot, var lösningen på tidens nya krav. Den yrkesarbetande kvinnan hotade hemmets trygga idyll, men om den yrkesarbetande samtidigt var en dedikerad husmor kunde normer om kvinnliga och manliga roller hållas intakta. Detta

59 Yvonne Hirdman, ”Kvinnorna och välfärdsstaten”, *Den svenska modellen*, red. Per Thullberg & Kjell Östberg, 1994, s. 219.

60 Alva Myrdal, ”Den nyare tidens revolution i kvinnans ställning”, *Kvinnan, familjen och samhället*, red. Alva Myrdal m.fl. 1938, s. 39.

61 Myrdal, 1938, s. 5ff.

särartstänkande hade stort inflytande under dessa år.⁶²

Akademiker fick vänta med att skaffa barn, framhålls i en ansökan från Lunds studentkår. De osäkra förhållandena under och efter examen fick många akademiker att skjuta fram familjebildningen. Enligt studentkåren hade dock många skaffat barn redan under studieåren, vilket studentkåren önskade befrämja. Men för att kunna fullfölja studierna, eller som nyutexaminerad kunna arbeta inom det yrke som studerats för, ställdes krav på studentfruarna som helt enkelt gjorde det svårt att samtidigt vara förälder. För var skulle barnen vara då modern studerade eller arbetade, eller om hon som en så kallad studentfru förvärvsarbetade utanför hemmet för att hjälpa upp den gemensamma hushållskassan då maken studerade? Föräldrarna behövde helt enkelt ”tillförlitlig passning av barn, som stå denna typ av familjer till buds...” Någon sådan fanns inte. Lunds studentkår hade gjort en enkät och funnit att det år 1943 fanns inte mindre än 80 barn mellan 1 och 7 år där föräldrarna önskade någon form av daghem. De privata barnträdgårdarna var för dyra, hette det, och fungerade inte som heldagsinstitutioner. De daghem som fanns genom allmänna medel hade allt för få platser. Lunds studentkår önskade därför upprätta ett daghem för barn i studentäktenskap, både som heldagsinstitution, som kindergården och där de små koltbarnen kunde inlämnas för en timme eller två. Daghemmet planerades kunna ta emot 40 barn samtidigt, varpå två kvalificerade krafter skulle behöva anställas. Men att hyra lokaler för ett ändamål som detta, torde stöta på mycket stora svårigheter. Det ”vore därför synnerligen önskvärt att daghemmet kunde inrymmas i en egen fastighet, helst en villa med trädgård”. För köp av fastighet, etableringskostnader och utbetalning av de anställdas lön, vars förmodade kostnader bifogades ansökan, sökte studentkåren därför ur Arvsfonden ett så stort anslag som möjligt. Skrivelsen avslutas med att framhålla att ”(d)et mål den planerade stiftelsen ytterst syftar till, nämligen främjandet av en tidigare familjebildning bland de i detta avseende missgynnade akademikerna, torde stå i bästa överensstämmelse med denna fonds uppgifter”.

Hur behjärtansvärd denna ansökan än kan tyckas vara, tycks besvärande omständigheter ändå ha funnits kring den. Anslag gavs inte, i alla fall inte den här gången. Den tjänsteman som tog emot ansökan har antecknat i marginalen att det å andra sidan inte är möjligt att bevilja bidrag ur Arvsfonden utan att närmare veta i vilken fastighet daghemmet ska inrättas och hur lokalerna där kommer att se

ut, så att kostnaderna mer utförligt kan beskrivas. Man kan fråga sig vad ”å andra sidan” kan betyda. Tjänstemannens anteckningar i marginalen står vid det stycke där studentkåren framhåller att någon specifik fastighet ännu inte är aktuell, men efter det stycke där studentkåren håller fram att det lär bli svårt att hyra lokal för tänkta ändamål. Några sådana svårigheter såg inte Arvsfonden.

Arvsfonden önskade alltså stödja verksamhet som så att säga kommit igång, som i fallet med föreningen Värmlands Mödra- och Barnavärn där verksamheten var rullande sedan tre år.

Av konseljhandlingar från 1960-talets början att döma var behovet på kommunal nivå av att bygga ut den kommunala barnomsorgen på kraftig tillväxt. Den 27 februari 1970 ansökte en rad svenska städer, som exempelvis Ängelholm, Borås och Mjölby om medel för att bygga och utveckla barnträdgårdar. Vid mötet den 27 februari 1970 uppgick hela 18 punkter, samtliga vid det här tillfället, av ansökningar till Arvsfonden om medel till lekskolor eller barnträdgårdar. Fem av dem avlogs och 13 stycken bifölls. De som avlogs var sådana som önskade starta verksamhet. Som tidigare har konstaterats tycks Arvsfonden alltså benägen att stötta föreningar och verksamheter som har etablerats. De som fick sina ansökningar bifallna var redan igång med verksamheten och fick som det kan heta för Borås stad medel för inventarier till en lekskola i staden.⁶³ År 1973 sökte tio kommuner medel för samma sak och en bifölls med hela 68 000 kr, vilket då var den största tilldelade summan.⁶⁴ Samma år ser vi en av de tidigaste stöden avseende så kallade nysvenska familjer. I juni 1973 bifölls en ansökan från Norrköpings stad om försöksverksamhet med invandrarbarn i förskola.⁶⁵

Vid sidan av sådana kommunala verksamheter ansökte kristna föreningar om medel. Den kristna kyrkan har alltid varit en offentlig, samhällelig omsorgsresurs. Men den huvudsakliga vården och omsorgen om människor har varit närståendes angelägenhet. Om människor saknade närstående, eller om resurserna inom ramen för hushållet helt enkelt inte gjorde det möjligt att ta hand om en gammal förälder eller en annan sjuklig närstående, har den kristna kyrkan allt sedan dess tillkomst bistått lokalsamhället med smärre vård- och omsorgsfunktioner. I praktiken har det sett ut så ända fram i modern tid, till dess den offentliga vården etablerades. Kyrkan har emellertid hela tiden arbetat med vård- och omsorg vilket även avspeglas i Arvsfondens arkiv. Scoutförbundet har under hela den undersökta

62 Sara Kärrholm, *Konsten att lägga pussel. Deckaren och besvärjandet av ondskan i folkhemmet*, 2005, s. 255ff.

63 Socialdepartementet. Expeditionslista C: III 1972-02-27. Riksarkivet.

64 Socialdepartementet. Expeditionslista C: III 1973-06-29. Riksarkivet.

65 Socialdepartementet. Expeditionslista C: III 1973-06-29. Riksarkivet.

perioden aktivt sökt medel, liksom missionsförbundet, lutherska ungdomsmissionen såväl som evangeliska fosterlandsstiftelsen. Den verksamhet som de söker medel för skiljer sig inte från andra föreningar eller organisationer, utan rör sådant som till exempel förbättringar av ungdomsgårdar eller barntädgårdar.⁶⁶

⁶⁶ Se exempelvis Socialdepartementet, Konseljhandlingar CIII, 19/1 1973; 26/1 1973, Riksarkivet.

KAPITEL 9. NÄR FRITIDEN BLEV ETT PROBLEM

Barn och framförallt ungas fritid har alltsedan fritid blev ett begrepp i Sverige under 1940-talet, inneburit såväl hot som löften inför framtiden. Ungefär samtidigt utvecklade också unga vuxna en egen kultur, inte sällan betraktad av vuxna som ett hot mot den etablerade vuxenvärlden. Föreningar med aktiviteter för ungdomar växte i rask takt fram under 1930- och 1940-talen. Vid 1940-talets början fanns i Sverige runt 23 000 lokalföreningar med olika slags ungdomsverksamhet. Över 40 procent av landets ungdomar var anslutna till en förening vars verksamhet på något sätt riktades mot ungdomar. Under 1930- och 1940-talet skedde ett slags genombrott i organiserandet av föreningar och att genom dem ”kanalisera ungdomens fritid in i skapande och ordningsamma banor”, som etnologen Jonas Frykman formulerat saken.⁶⁷ Det var en statlig satsning, men föreningslivet som närmast explosionsartat växte fram, har också tolkats som en del av en demokratiseringsprocess genom landet.⁶⁸ Under alla omständigheter har det rent allmänt setts som en god sak att ungdomar knyts till organiserade fritidsaktiviteter eftersom det verkar för en socialisering in i samhället.

Allmänna arvsfonden har hela tiden stöttat verksamhet som syftar till en meningsfull fritid för barn och ungdomar. Den här typen av verksamhet har exempelvis knutits till friluftsliv och natur, men också till att bygga elevhem för ungdomar med funktionshinder.⁶⁹ Under 1960- till 1970-talet ser vi en dramatisk ökning av ansökningar från landets friluftsföreningar. Stödet från Arvsfonden gick inte längre till insatser av mer akut karaktär för människors överlevnad, utan snarare till vad som skulle kunna kallas för socialiserande verksamhet. Det återspeglas även i de många båtar som Arvsfonden bidragit med medel till att införskaffa. Många scoutföreningar och KFUK-KFUM-föreningar sökte under 1970-talet medel för att kunna införskaffa dessa båtar. Nyköpings scoutkår önskade exempelvis 1973 bidrag för en långedragssjolle. KFUK i Stockholm sökte vid samma tillfälle om medel för en segelbåt. Kalmar likaså.⁷⁰

67 Jonas Frykman, *Dansbaneeländet: ungdomen, populärkulturen och opinionen, Natur och kultur, Stockholm 1988, s. 155.*

68 Kent Waltersson, *Bildning för livet: framtidsstrategier och bildningssträvanden i Tengene JUF 1939–1960, Liu-tryck, Linköping 2005.*

69 Socialdepartementet, expeditionslistor, C III, 1969-01-29, Riksarkivet.

70 Socialdepartementet, Expeditionslistor, CIII, Nr 50, 1973-06-29, Riksarkivet.

Fritid är med andra ord någonting att ur ett samhälleligt perspektiv slå vakt om, eftersom det finns en potential för medborgarfostran. Fältbiologernas och scouternas verksamheter förenade exempelvis människor, kanske från olika grupper i lokalsamhället, kring ett gemensamt intresse. Detta kan i ett mer samhälleligt perspektiv främja demokrati och integrering. Ett ärende som illustrerar tankar som fanns kring det här med fritid när det begav sig och de många fällor som lurade däri inkom till Socialdepartementet 1945. Det var alltså ingen ansökan om stöd ur Arvsfonden, men låg på samma bord hos den tjänsteman på socialdepartementet som tog emot brev och ansökningar ställda till Kungl. Maj:t. Brevet ger oss en inblick i synen på ungdomars liv utanför hemmet och på det framväxande ungdomssamhället.

En hemmansägare och hans hustru skriver till kungen för att få hem sin dotter, som omhändertagits av barnavårdsnämnden för skyddsuppfostran och som transporterats iväg till lasarettet i den närbelägna staden. Föräldrarna ber i brevet att dottern snarast ska få komma hem till dem. Dottern behövdes på gården. Lantbruket inbegrep 20 tunnland och var större än vad makarna ensamma kunde driva. Med inomhussysslorna var modern alldeles ensam och då hon dessutom var hjärtsjuk orkade hon helt enkelt inte utföra alla de sysslor som ankom på henne. Inte heller var det möjligt att hyra arbetskraft och om den överhuvudtaget fanns att tillgå, var det till orimliga priser. I underdånighet bad makarna därför ”om hjälp att återfå vår flicka”.⁷¹ Hela 16 grannar hade undertecknat ett medföljande intyg som gjorde gällande att makarna verkligen saknade tillräcklig arbetskraft på gården, och att de var i stort behov av dotterns hjälp. Vilka känslor det väckte hos föräldrarna att dottern omhändertagits avslöjar inte brevet. Men att det ställde till svåra praktiska problem är klart och det är också dessa som lyfts fram i brevet.

Varför var dottern överhuvudtaget omhändertagen? Hon hade ”före fyllda 15 år varit tillsammans med en del andra av traktens ungdomar, på biograf och dans”.⁷² Dessa skäl uppfattades alltför hårda av föräldrarna, men kanske att där bland formuleringarna antyds att det fanns fler skäl till myndigheternas ingripande. Makarna lovade nämligen att de, ”hennes

71 Socialdepartementet, Konseljakterna 1945-12-18, Riksarkivet.

72 Socialdepartementet, Konseljakterna 1945-01-11, Riksarkivet

far och mor, (att) stödja henne med vänliga och goda råd". I vad skulle de stödja henne?

Föräldrarna angav praktiska skäl för att få hem dottern. Barnavårdsnämnden angav moraliska, för att låta bli. Barnavårdsnämnden som alltså på nytt fick ta ställning till ärendet, framhöll att föräldrarnas brev inte alls redogjorde för de verkliga orsakerna bakom omhändertagandet. "Tvenne olika ynglingar från två grannförsamlingar (hade) tilldelats fängelsestraff för otukt med minderåriga flickan NN. NN har också /.../ begått tillgreppsbrott för vilket dock åtal eftergivits under hänvisning till skyddhemsvistelsen."⁷³ I ytterligare ett senare brev från statens fattigvårds- och barnavårds-konsulent ansågs flickans vara vanartig av en så allvarlig grad att annan placering än i skyddshem vore uteslutet.⁷⁴ Någon åtgärd förordades därför inte av barnavårdsnämnden.

Flickan hade alltså inte omhändertagits för att hon gick på dans, men väl för otukt och tillgrepp. Men föräldrarna hade uppfattat att det var så. Även om de tyckte att det var ett väl hårt straff, så var det så att säga ett skäl som de antog. Dansbanor växte fram redan under slutet av 1800-talet och blev mycket populära som ungdomars samlingsplatser under sommarmånadernas lördagskvällar. Under 1930- och 40-talet rasade en debatt kring det så kallade dansbaneeländet. Ungdomar gjorde uppror mot vuxenvärlden och dess auktoritet, hävdades unisont från det etablerade samhället. Jazzen kom till Sverige, liksom filmen och den kolorerade veckopressen. Ungdomarnas värld var främmande för de vuxna och tycktes hotande med sina utlevande uttryck. De stora dagstidningarna rapporterade ständigt om ungdomens förfall och det allmänna fördärv som detta förde med sig.⁷⁵

73 Ibid.

74 Socialdepartementet, Konseljakterna 1945-01-18, Riksarkivet.

75 Jonas Frykman, *Dansbaneeländet: Ungdomen, populärkulturen och opinionen, Natur och kultur, Stockholm 1988, s. 9ff.*

KAPITEL 10. ALLMÄNNA ARVSFONDENS ROLL I SAMHÄLLET – DÅ, NU OCH INFÖR FRAMTIDEN

I inledningen till denna skrift angavs syftet vara att genom Allmänna arvsfonden diskutera vissa grundläggande frågor om hur det svenska samhället förändrats under det senaste halvsekle. Som en följd av Arvsfondens särskilda roll inom statsförvaltningen antogs därmed även frågor om statens roll i samhället kunna belysas. Grundläggande värdeförändringar och några av välfärdssamhällets nya eller nygamla sociala problem, liksom föreställningen om föreningsbildandet som basen för samhällets organisering ingick också i den skisserade problembilden.

Det vore naturligtvis förmätet att hävda något annat än att dessa områden förhoppningsvis kunnat diskuteras ännu en gång, men inte på något uttömmande eller problemlösande sätt. Som påpekats tidigare har såväl samhällsforskare som kulturvetare haft betydande svårigheter när de ställts inför uppgiften att på ett någorlunda entydigt sätt beskriva karaktären av det samhälle som efterträtt industrisamhället och som också distanserat sig från det moderna projektets enkla rationalitetsideal. Omfattande migrationsrörelser, nya och mer svårdefinierade sociala skillnader mellan olika grupper, ett som det förefaller minskat utrymme för politisk styrning av samhällslivet och en maktförskjutning från traditionella expertgrupper till medieaktörer förefaller vara några komponenter i denna pågående samhällsförändring.

Det kan knappast råda något tvivel om att Allmänna arvsfonden påverkats av denna samhällsförändring, framförallt så som arbetet utvecklats från mitten av 1990-talet. Men samtidigt har Arvsfonden i praktiken varit en aktör och påverkat förändringsarbetet, framförallt genom att man förfogat över ansenliga ekonomiska resurser. Ekonomiska bidrag om flera hundra miljoner årligen får omfattande konsekvenser för de berörda mottagarna och påverkar förmodligen också föreningsbildandet inom de av regeringen prioriterade områdena. Om staten i det moderna samhälle som växte fram under 1900-talets första hälft strävade efter ett detaljerat och välplanerat inflytande över de flesta av samhällets områden har den senmoderna staten snarast försökt distribuera ansvaret för en rad samhällsfunktioner till föreningar, företag och entreprenörer av skilda slag. En del

historiker och samhällsforskare har beskrivit detta som en form av maktutövning som skulle kunna sägas förena liberalismens fokusering på enskilda människor och deras spontana förmåga att bilda sociala organisationer med det kollektiva samhällets försök att formulera målsättningar och gemensamma värdesystem. 'Liberal styrningsrationalitet' är den term som vanligen används i dessa sammanhang och då som översättning av engelskans governmentality, som är en term sammansatt av govern (styrning) och mentality (mentalitet). Allmänna arvsfondens arbete kan ganska enkelt placeras in i denna bild av statsmaktens förändrade roll i samhället.

I Arvsfonden uppdrag ingår insatser för barn, unga och funktionshindrade, vilket är något som framhålls som angeläget inom alla politiska grupperingar och rörelser. Man har också vid upprepade tillfällen formulerat de gemensamma värden som utmärker samtidens sociala debatt, såsom integration, mångfald, delaktighet, medinflytande, respekt och tolerans. Däremot lyser andra i samhällsdebatten centrala värden som effektivitet, rationalitet, lönsamhet och nytta med sin frånvaro. En sådan splittring mellan två värdesystem, ett sociokulturellt och ett ekonomiskt, är också på många sätt typiskt för detta senmoderna samhälle. Intressant i det här sammanhanget är att den förstnämnda gruppen av värden knappast kan få någon betydelse utan en omfattande mobilisering av enskilda och organisationer som i praktiken skapar det så kallade civila samhället, delvis oberoende av och delvis i samspel med lokala och centrala myndigheter. Den politiska styrningen sker indirekt genom argumentation för dessa värden och ekonomiskt stöd till organisationer som gestaltar eller förverkligar desamma. En 'liberal styrningsrationalitet' skulle således innebära att statsmakten försöker stimulera verksamheter som kan förväntas sträva i en önskad riktning, samtidigt som aktörer och brukare uppfattar sig själva som initiativtagare och entreprenörer. Därmed förenas två grundläggande ideal, tanken att samhället byggs underifrån av medborgarna själva och tanken på en styrning med utgångspunkt från det demokratiska samhällets gemensamt formulerade värden och ideal. Därmed kombineras grundläggande liberala ideal kombineras med önskan om en politisk ledning av samhällsutvecklingen.

Möjligen ger detta resonemang en lite för krass bild av allt det arbete som bedrivs inom och genom Arvsfondsdelegationen och Allmänna arvsfonden, men det är självfallet inte avsikten. Det stora antal projekt som får och fått stöd av Arvsfonden har uppenbarligen haft stor betydelse för såväl enskilda brukare som i de lokala sammanhang där föreningarna verkar. För vissa grupper har projekten haft särskilt stor betydelse, eftersom de har skapat nya uttrycksmedel och nya sociala roller. Mest tydligt gäller detta de teatergrupper som bildats och drivs av ungdomar med psykisk funktionsnedsättning. Oanade talanger och delvis nya sätt att gestalta känslor och attityder har kommit i dagen vilket till och med fått återverkningar inom reklambranschen.

Att ett samhälle i förändring behöver och kan dra nytta av en ny typ av myndighetsarbete är en uppenbar slutsats av denna studie av Allmänna arvsfondens historia från 1950-talet och fram till den svårfångade epok som vi brukar kalla "vår egen tid". Historievetenskapliga metoder fungerar som regel ganska dåligt när det gäller att göra rimliga bedömningar av samtiden och än sämre när det gäller framtiden. Trots detta finns det kanske goda skäl att avsluta denna skrift med några korta synpunkter kring detta. Varje år redovisas för riksdagen hur Allmänna arvsfondens medel har använts. Dessutom presenterar då regeringen de prioriterade områden som fondens arbete skall fokuseras på. Att vissa områden är prioriterade innebär att man förväntas arbeta för att få in ansökningar inom dessa. Likaså att man skall verka för att samla in kunskaper om och erfarenheterna från just dessa områden. Prioriterat för 2011 är främjande av psykisk och fysisk hälsa, motverka våld, trakasserier och mobbning, föräldrastöd och främjande av starkt föräldraskap, delaktighet i kulturlivet, demokrati och delaktighet, ökat tillträde till arbetsmarknaden, information och tillämpning av FN:s barnkonvention samt FN-konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättningar.⁷⁶ Alla dessa skall röra Arvsfondens tre målgrupper; barn, ungdomar och personer med funktionsnedsättningar. Om man ställer denna lista i relation till vad som tidigare sagts om verksamheten under 1990- och 2000-talen är det i första hand föräldrastöd och främjande av ett starkt föräldraskap som representerar något nytt. Man talar här något mer specifikt om att olika metoder för föräldrautbildning, stöd till unga föräldrar och till föräldrar med invandrabakgrund

⁷⁶ Allmänna arvsfonden, Åtta prioriterade områden, www.arvsfonden.se/Pages/sectionStartGuldkorn-3, uppdaterad 2010-02-03 (2011-09-06). Meningen återger en lista i punktform, vilket förklarar den oregelbundna språkliga formen.

behöver prövas och utvecklas. Det är dock bara tre ansökningar under 2011 som rör detta nya prioriterade område. Ett om användningen av teckenspråk i flerspråkiga familjer, ett om amningskurser för blivande föräldrar och ett om personliga koordinatörer för familjer med funktionshindrade barn.⁷⁷ Förmodligen hänger detta samman med att det tar tid innan kännedomen om att ett område är prioriterat nått de föreningar som är tänkbara sökande.

Det kan knappast råda någon tvekan om att relationerna och ansvarsfördelningen mellan den offentliga sektorn, det civila samhället, familjerna och enskilda individer under de senaste decennierna genomgått betydande förändringar. Huruvida drivkrafterna bakom förändringarna i den offentliga sektorn varit ideologisk, ekonomisk eller organisatorisk råder det dock delade meningar om. Att en större omsorgsburda hamnat hos anhöriga familjemedlemmar och släktingar är dock uppenbart samtidigt som familjemönstren befinner sig i en snabb omvandlingsprocess. Utrymmet och intresset för verksamheter som tillhör det civila samhället har som en följd av denna dubbla förändringsprocess, inom den offentliga sektorn och familjerna, kommit att öka. Det konkurrensförhållande som rådde mellan offentlig verksamhet och det civila samhällets organisationer har som en följd av detta ersatts av ett organiserat samarbete. I ett historiskt perspektiv kan detta till viss del sägas innebära en återgång till den situation som rådde före välfärdsstatens expansion, under mellan- och efterkrigstiden.

Allmänna arvsfondens uppgift i denna process är särskilt intressant på grund av den säregna roll som organisation kommit att få. De medel som fonden förfogar över härrör från människor utan lagliga arvingar och inströmningen av medel måste rimligen tolkas som en följd av att ett betydande antal avlidna har en svag familjeanknytning. Medlen förvaltas av staten och fördelas av en myndighet efter principer som formuleras av regeringen, men stödet går till föreningar som tillhör det civila samhället. Den från 1800-talet nedärvda ideologiska konflikten om ett samhälle organiserat underifrån genom föreningar och associationer eller uppifrån genom implementering av centrala beslut förefaller därmed till viss del ha blivit inaktuell. Om vi går hundra år bakåt i tiden så ledde den omfattande föreningsbildningen inom det sociala området till att man ställde tydliga krav på en utökad ansvarstagande från statsmaktens sida, vilket i sin tur kom att marginalisera föreningslivet till förmån för en

⁷⁷ "Fortsättningsprojekt juni 2011" och "Nya projekt juni 2011", Allmänna arvsfonden, www.arvsfonden.se (2011-09-29).

växande offentlig sektor. Av allt att döma befinner vi oss i början av 2000-talet i den motsatta situationen; det civila samhällets betydelse ökar på nytt. Vilka konsekvenser den pågående omstruktureringen av det sociala ansvarets organisation kommer att få i ett längre perspektiv återstår dock att se.

KÄLLMATERIAL OCH LITTERATUR

Arkivhandlingar

Riksarkivet:

Socialdepartementet, Expeditionslista, C III, 1969-01-29.

Socialdepartementet. Expeditionslista C: III 1972-02-27.

Socialdepartementet. Expeditionslista C: III 1973-06-29.

Socialdepartementet. Expeditionslista C: III 1973-06-29.

Socialdepartementet, Konseljhandlingar C: III, 1973-01-19.

Socialdepartementet, Konseljhandlingar C: III, 1973-01-26

Socialdepartementet, Konseljakterna, 1944-06-05.

Socialdepartementet, Konseljakterna, 1944-08-07.

Socialdepartementet, Konseljakterna 1945-01-11.

Socialdepartementet, Konseljakterna 1945-01-18.

Socialdepartementet, Konseljakterna 1945-12-18.

Allmänna arvsfondens arkiv:

Prejudikatsamling 1949–1970; 1971–1979; 1980–1989; 1989–1995.

Hos Roger Qvarsell:

Roger Qvarsell, Arbetsanteckningar vid konferensen ”Tillbaka till livet”, 2008-11-04.

Roger Qvarsell, Arbetsanteckningar vid Arvsfondsdagen 2008, 2008-10-07.

Roger Qvarsell, Anteckningar efter samtal med f.d. departementsrådet Ossian Larnstedt, Stockholm, 2007-11-14.

Offentligt tryck

SOU 1967:2, Allmänna arvsfonden. Betänkande med förslag till ändringar i arvsfundslagstiftningen.

SOU 1992:120, Allmänna arvsfonden. Betänkande av 1991 års arvsfundsutredning.

SOU 2002:19, Allmänna arvsfonden och Arvsfondsdelegationen. Betänkande av 2000 års arvsfundsutredning.

Kungliga Biblioteket, Vardagstrycket

Ansökan om understöd ur Allmänna arvsfonden för studier: Till Konungen, (blankett, 1950-tal).

Arvsfondsdelegationen, Årsbok 2001 –

Arvsfondsdelegationen, Projektkatalog 2000 –

Arvsfondsdelegationen, Verksamhetsberättelse 2005 –

Vägledning för bidragssökande, Stockholm: Allmänna arvsfonden 1952.

Inbjudan till Arvsfondsdagar 1996 –.

Inbjudan till Tillbaka till livet. En konferens om ungas psykiska ohälsa, Norra latin, 4 nov. 2008.

Kommande inriktning för stöd ur Allmänna arvsfonden. Arvsfondsdelegationen 1995. Opaginerad broschyr.

Vägledning för bidragssökande, Stockholm: Allmänna arvsfonden 1964.

Allmänna arvsfonden

Bringlöv, Åsa, ”Bemötande med kultur”, Allmänna arvsfonden, 2006.

Hugardt, Ambjörn, ”Barn och ungdomars kulturengagemang”, Allmänna arvsfonden, 2008

Karlsson, Magnus, ”Ungas psykiska ohälsa och den ideella sektor, Allmänna arvsfonden 2008.

Qvarsell, Roger & Sandén, Annika, Arvspolitik och sociala frågor: Allmänna arvsfonden och ett samhälle i förändring, Stockholm: Allmänna arvsfonden, 2008.

Taghizadeh Larsson, Annika, Jeppsson Grassman & Whitaker, Anna, Brukarmedverkan – visioner och verkligheter, Allmänna arvsfonden 2010.

Internet

Maria Larsson, ”Tal vid inledningen av Arvsfundsdagen 2008 på Stockholmsmässan i Stockholm, den 7 oktober 2008”, Kristdemokraterna: www.kristdemokraterna.se/Personsidor/MariaLarsson, (2011-08-23).

European Value Study, www.europeanvaluesstudy.eu.

Statsminister Fredrik Reinfeldts regeringsförklaring 2006-10-06. <http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/07/02/32/bcc6951a.pdf>

Tidningsartiklar

”Unga Klara får nya miljoner”, *DN.se*, 2010-10-30.

”Unga Klara gör comeback i egen regi”, *Svenska Dagbladet*, 2011-03-15.

Litteratur

Aastrup-Samuels, Hélène, *Om elöverkänslighet*, Elöverkänsligas riksförbund, 2005.

(Blanck, Cecilia), *Allmänna arvsfonden 75 år 1928–2003*, Stockholm: Arvsfondsdelegationen, 2003.

Avig eller rät: Om funktionshinder i vår vardag, red. Christina Westergren & Catharina Magnusson, Stockholm: Carlssons 2000.

Boardman Smuts, Alice, *Science in the Service of Children 1893–1935*, New Haven: Yale University Press 2009.

Czerny, Adalbert, *Läkaren som uppfostrare*, Stockholm: Svenska andelsförlaget 1916, s 79, (orig. 1908).

Ericsson, Ulf, ”Arvsfondens sociala betydelse 1929–1989. Om en nyskapande socialpolitisk stödform i välfärdsstaten”, *Kammarkollegiet 1539–1989: En jubileumsskrift*, red. Lars-Olof Skoglund, Stockholm: Kammarkollegiet, 1989.

Ekström von Essen, Ulla, *Folkhemmets kommun: Socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939–1952*, Stockholm: Atlas 2003.

Essen, Johan von, *Om det ideella arbetets betydelse: En studie om människors livsåskådningar*, Uppsala: Uppsala universitet 2008.

Fornäs, Johan et al, *Culture Unbound: Dimensions of culturalisation*, Linköpings universitet: Department of culture studies, 2007.

Friskvård & livsstilsfrågor. Riksförbundet för social och mental hälsa, 2009.

Frykman, Jonas, *Dansbaneeländet: Ungdomen, populärkulturen och opinionen*, Stockholm: Natur och kultur 1988.

Grünewald, Karl, *Från idiot till medborgare: De utvecklingsstördas historia*, Stockholm: Gothia 2009.

Harrie, Ivar, *Tjugotalet in memoriam*, Stockholm: Geber, 1936.

Hatje, Ann-Katrin, *Från treklang till triangeldrama: Barnträdgården som ett kvinnligt samhällsprojekt under 1880–1940-talen*, Lund: Historiska media, 1999.

Hirdman, Yvonne, ”Kvinnorna och välfärdsstaten”, *Den svenska modellen*, red. Per Thullberg & Kjell Östberg, 1994.

Hörnfeldt, Helena, *Prima barn, helt u.a: Normalisering och utvecklingstänkande i svensk barnhälsovård 1923–2007*, Stockholm: Makadam 2009.

Jundell, Isak, ”Brustna sinnen”, *Barnens Dagblad*, 1915.

Kilander, Svenbjörn, *Den nya staten och den gamla: en studie i ideologisk förändring*, Uppsala: Uppsala universitet, 1991.

Koch, Gerard Halfred von & Rooth, Henry, *Allmänna arvsfonden: En orientering*, Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1938.

Kärfve, Eva, *Hjärnspöken: DAMP och hotet mot folkhälsan*, Eslöv: Symposion 2000.

Kärrholm, Sara, *Konsten att lägga pussel: Deckaren och besvärjandet av ondskan i folkhemmet*, Eslöv: Symposion 2005.

(Larnstedt, Ossian), *Allmänna arvsfonden för barn, ungdom och handikappade. Fondens verksamhet under 50 år*, Stockholm: Liber förlag, 1982.

Larnstedt, Ossian, ”Svenska staten ärver. Allmänna arvsfonden under 20 år”, *Sociala meddelanden* 1950:12.

Lindblad, Frank & Lindgren, Carl, *Välfärdslandets gåta: Varför mår barnen inte lika bra som de har det?* Stockholm: Carlsson 2009.

Olson, Hans-Erik, *Staten och ungdomens fritid: Kontroll eller autonomi?* Lund: Arkiv 1992.

Olson, Hans-Erik, *Från socialvårdskvacksalveri till elitidrott: Fritidsförvaltning i Stockholm*, Stockholm: Stockholms universitet, Företagsekonomiska inst. 1990.

Melucci, Alberto, *Nomader i nuet: Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, Göteborg: Daidalos 1992 (orig. 1982).

Münger, Ann-Charlotte, "Fritidens institutionalisering och den moderna barndomen", *Rig*, 2004(87):3, 129–142.

Myrdal, Alva, "Den nyare tidens revolution i kvinnans ställning", *Kvinnan, familjen och samhället*, red. Eva Wigforss et al, Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag, 1938.

Paulsson, Karin & Stenberg, Lina, *Särskild, särskild eller avskild: Om skolsituationen för elever med rörelsehinder*, 2006.

Qvarsell, Roger, "Från vanart till psykopati: Om barnpsykiatrins framväxt i Sverige under mellankrigstiden", *Lychnos* 1985.

Qvarsell, Roger, "Det sociala ansvarets organisering", *Medmänsklighet att hyra: Åtta forskare om ideell verksamhet*, red. Erik Amnå, Örebro: Libris 1995.

(Rudenstam, Charlotte), *Kvinnor i rörelse: Utvecklingsprojekt för kvinnor med funktionshinder, genomförda med stöd ur Allmänna arvsfonden*, Arvsfondsdelegationen 1996.

Slagstad, Rune, *De nasjonale strategier*, Oslo: Pax forlag, 1998.

Stenkvist, Jan, *Den nya livskänslan: en studie i Erik Blombergs författarskap till och med 1924*, Stockholm: Norstedt: 1968.

Waltersson, Kent, *Bildning för livet: framtidsstrategier och bildningssträvanden i Tengene JUF 1939–1960*, Linköping: Linköpings universitet 2005.

Wisselgren, Per, *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapernas formering 1830–1920*, Stockholm: Symposion 2000.

Åman, Anders, *Om den offentliga vården: Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen: en arkitekturhistorisk undersökning*, Stockholm: Sveriges arkitekturmuseum 1976.